

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2015

ИСЛОМ КАРИМОВ

ОНА ЮРТИМИЗ
БАХТУ ИҚБОЛИ ВА БҲҮҮК
КЕЛАЖАГИ ЙЎЛИДА
ХИЗМАТ ҚИЛИШ –
ЭНГ ОЛИЙ САОДАТДИР

«ЎЗБЕКИСТОН»

MA'NAVIYATLI XALQ ASLO YENGILMAS

► Озодлик, эркинлик ҳавосидан бир бор тўйиб нафас олган одам ҳеч қачон қулликка кўнмайди, қулликка қайтмайди.

► Ватанпарварлик – бу шундай нозик, теран бир туйғуки, у фақат она сути билан кириши ва жон билан чиқиши мумкин.

► Умр мазмуни қилинган эзгу ишлар ва яхшиликлар билан ўлчанади. Эй инсон, ҳаётинг давомида бу бурчингни қандай бажаряпсан, бу дунёда сендан қандай из қоляпти, деган саволларга биз ҳар кун, ҳар дақиқа жавоб излашимиз, ҳаёлимизнинг бир чеккасида доимо шу масала туриши керак.

► Тарихни ёзишда ҳеч қачон ўнг томонга ҳам, чап томонга ҳам оғмасдан, фақат ҳақиқат ва адолат нуқтаи назаридан йўл тугилиши керак. Сохта тарих бамисоли оғу каби инсонни заҳарлайди, унинг онгу дунёқарашини чалғитади.

► Минг афсуски, биз буюк инсонларни вақт ўтганидан кейин, улар ҳаётдан кўз юмганидан кейин тан оламиз. Ҳолбуки, уларни тириклигида қадрлашимиз керак.

► Маънавият аслида нима эканини ҳаммамиз чуқур англаб олсак, уни болаларимизга ҳам ўргатсак, биз киммиз, қандай буюк зотларнинг авлодимиз, қандай бебаҳо маънавий мероснинг ворисларимиз, деган саволларни олдимизга қўйиб, уларга жавоб бериб яшайдиган бўлсак, ҳеч нарсадан қўрқмасак бўлади. Чунки бундай ишонч ва эътиқод билан яшайдиган халқни ҳеч ким енга олмайди.

Президент Ислом КАРИМОВнинг
 “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида
 хизмат қилиш – энг олий саодатдир” китобидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АБЗАМ

Таҳририят
Муҳиддин РАХИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЕКУБОВ
(масъул котиб)
ШОХСАНАМ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ
(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Гулнора ФАТТОХОВА
(мусаххих)

Жамоат кенгаши
Ўрозбой АБДУРАХМОНОВ

Дилором АЛИМОВА
Хуршид ДАВРОН
Шухрат РИЗО

Хайриддин СУЛТОН
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо ҚАРШИБЎЙ
Қаҳрамон ҚУРОНБЎЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Материаллар фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз қўчаси, 36-бино

233-10-88
233-79-40
239-46-16

Журнал андозаси таҳририятнинг компютер бўлимида тайёрланади.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2015 йил 20 октябрь куни босмахонага топширилди. Қўғоз бичими 70x100 1/4, 6 босма тобок. 4001-буюртма. Нашр адади 2491 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Қуёшни тўсиб қўйманг! *Файласуф олима Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА билан суҳбат*.....4

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Мизроб БЎРОНОВ. Истибоднинг умри қисқа.....16

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Тўлқин АЛИМАРДОНОВ. Шахс тақдири – миллат тақдири....20

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Наби ЖАЛОЛИДДИН. Уруш ва тинчлик.....27

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Мансурхон ТОИРОВ. Қора туя ҳикмати.....32

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Ашурали ЖЎРАЕВ. Сўзинг – ўзинг.....44

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

Экз
№ 1

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Муҳаммад ШАРИФ. "Уолл стрит". *Ҳикоя*.....48

КҮНГИЛ САЛТАНАТИ

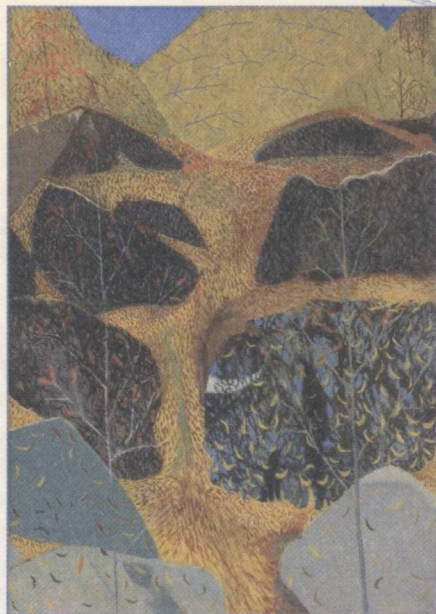
Гулноз МҶМИНОВА. "Ҳар тонг ўзни
қақнусдек қайтадан этгум бунёд..."58

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Бахтиёр НАЗАРОВ. Фитрат ва Бунин.....64

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Оскар УАЙЛЬД. Тақлид – асли
эътирофдир.....72

Жамол УСМОНОВ. "Хазонрезги"

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Суҳроб НОРҚУЛОВ. Ижтимоий онгдаги
эврилишлар.....84

Ўлмас РАСУЛОВ. Соҳир оҳанг, соҳир куй.....86

Оқилхон ИБРОҲИМОВ. Сўз ва соз.....87

Комила ҲИКМАТУЛЛАЕВА. Безакларга
инган маъно.....88

Гулнораҳон ВАЛИХОНОВА. Етти уруғ
иттифоқи.....90

Нойибжон ХУДОЁРОВ. Хазон этилган
умрлар.....92

Матлуба РАҲМОНҚУЛОВА. Китобат санъати-
нинг олтин асри.....93

Журналнинг англизча мухтасар
мазмуну.....95

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Машҳура ШЕРАЛИЕВА. Умрзоқ
таассуротлар.....76

QUIYOSHNI TO'SIB QO'YMAN!

Файласуф олима Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА
билан суҳбат

– Қанча-қанча сўз санъаткорлари бир фикрни асрлар оша такрорлаб келган: "Адабиёт инсониятни бахтли қилишга қодир эмас, аммо унинг бахтли бўлишига ёрдам бериши тайин". Шаҳноза опа, шу фикрни фалсафага нисбатан ҳам қўллаш мумкинми? Агар қўллаш мумкин бўлса, айтинг-чи, унинг одамзодга қўмаги қай шаклларда намоён бўлади?

– Ҳа, бу фикрни нафақат адабиёт, балки фалсафага нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Маълумки, одам чинакам бахтга эришмоғи учун, аввало, у ҳақда тўғри тасаввур ва тушунчага эга бўлмоғи зарур. Бундай тасаввур ва тушунчалар эса дастлаб оила, сўнг маҳалла, ниҳоят таълим даргоҳида шаклланади. Фалсафа асосан таълим даргоҳида ўтилажак сабоқлар орқали одамга бахт моҳиятини англатади. Фалсафа наздида, бахт нелигини тушунмоқ учун одам аввал ўз-ўзини англамоғи лозим. Шу боис Суқрот фалсафа тонготаридаёқ инсонга қарата "Ўзингни англа!" дея хитоб этган эди.

Одамзод – фитратан мураккаб хилқат. Унда ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжлар мавжуд. Бу эҳтиёжлар ўртасидаги кураш эса беаёвдир. Агар ушбу “жанг”да моддий эҳтиёжлар ғолиб келса, бахтни англаш ҳам табиийки, шунга яраша бўлади. Бундай одам наздида, кимки данғиллама уйда яшаса, ҳашаматли машина минса, дабдабали тўй қилса, ўша – бахтли! Оқибатда у ана шундай “бахт” ортидан елиб-югуриб, бебаҳо умрини зое кетказди ва сўнгида аччиқ надомат чекади. Зеро, бахт одамнинг ўз ҳаётидан чуқур қониқиш туюши ва шунинг ортидан бемисл ҳаловат топишидир. Моддий неъматлар эса ана шу икки ноёб ҳиссиётни тугал бахш этолмайди. Сабаби – улар бебаҳо, омонат!

Таассуфки, ҳатто XXI асрда ҳам бахтни моддий эҳтиёжларнигина қондириш деб билувчи одамлар кўпчиликни ташкил этади. Бунинг асосий боиси – XX аср кишисининг материалистик (моддиюнчилик) мафкураси остида таълим-тарбия топганидир. Аслида-ку, материализм кишилик жамияти тарихидаги тасодифий ҳам, зарарли ҳам дунёқараш эмас. У таркидунёчиликни ёқловчи ўрта асрлар мафкурасига муҳолиф ўлароқ юзага келди ва унга қарши курашда ўткир қурол бўлди. Аммо материализмга ортиқча баҳо бериб юборилдики, оқибатда кишилар онгида нораво қарашлар илдиз олди. Бугун ушбу дунёқарашга асосланган мафкура гарчи таназзулга юз тутган бўлса-да, лекин унинг асоратлари ҳали-ҳануз жамиятимизни тарк этгани йўқ.

Шу боис ҳам фалсафа одамдаги ботиний курашда маънавий эҳтиёжлар ғолиб келишини ёқлайди. Ахир, сопол хум ичида яшаган синоплик Диоген салкам бутун дунёни фатҳ этган македониялик Александрнинг “Тила тилагингни!” деган марҳаматига жавобан “Нари турсанг бўлди, офтобни тўсиб қўйдинг” дегани ёки умрини Кошғар диёрию Ҳинд юрти оралигида дарбадар кечирган дарвешлар шоҳи – Бобораҳим Машрабнинг қирқ ямоқ хирқасини кимхоб тўнга алмашмагани ибрат йўсинида бежиз нақл қилинмайди. Аммо маънавий эҳтиёжлар ҳам бир қанча бўлиб, улар ўртасидаям мудом кураш кечади. Кўпинча бу эҳтиёжлардан бири ғолиб келиб, бошқалари таслим бўлади. Ваҳоланки, бундай аҳволни ҳам асло маъқуллаб бўлмайди. Чунки одамда барча маънавий эҳтиёжлар – хоҳ ҳиссий, хоҳ ақлий, хоҳ руҳий бўлсин, тенг ва уйғун ривож топмоғи лозим. Илло, ўзида шундай мутаносибликни ярата олган кишигина чинакам комил инсондир. Президент Ислом Каримов “юксак маънавият” тушунчасига, менимча, ана шундай маъно юклаган. Тарихга назар солсак, Суқрот, Афлотун, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий каби кўплаб шундай комил инсонларни кўрамыз. Улар ўз шахсияти ва фаолияти билан

бахт излаган одамзодга ҳамон тўғри йўл кўрсатиб, жамият ҳаётини ҳам мақбул изга солиб келаётир.

Демак, ёш авлод тарбиясига масъул таълим тизими ўғил-қизларни ҳам ҳиссий, ҳам ақлий, ҳам руҳий чиниқтириш, яъни уларда юксак маънавиятни шакллантириш учун хизмат қилмоғи лозим. Шунда ҳеч ким сохта бахтга интилиб, эгри йўللарга кириб кетмайди, оилаю жамиятда ҳам тинчлик, тотувлик, барқарорлик ҳукм суради.

Бугун дунё таълим тизимида кузатилаётган глобал таназзулнинг бош сабаби жамиятни тўғри йўлга етакловчи оқилона мафкуранинг йўқлигидир. Ҳар қандай мафкура, тарихдан аёнки, бирор пойдеворий дунёқараш негизида қад ростлайди. Масалан, башарият тамаддунининг турли босқичларида мифологик, диний, фалсафий ва илмий (яъни фан ютуқларига таянган материалистик) дунёқарашлар галма-гал ана шундай тағзамин вазифасини адо этган. Инсоният цивилизациясининг сўнгги босқичи – XIX-XX асрларда Ер юзида табиатшунослик ва техника фанларига таянувчи илмий-материалистик дунёқарашга асосланган мафкура ҳукмрон бўлди. Қаранг, Ғарб дунёси ва шўро жамияти мафкуралари ўзаро кескин фарқ этса-да, улар асосидаги дунёқараш аслида бир эди. (Бу ҳол мафкуранинг нисбий мустақилликка эгаллиги ва бир дунёқарашга турлича ёндашиш мумкинлигини тасдиқлайди.)

Илмий-материалистик дунёқараш инқирозга юз тутиши билан унинг устида қад ростлаган мафкуралар ҳам таназзулга дучор бўлди. Мафкуралар таназзули эса Ер юзида аввал маънавий, сўнг экологик, иқтисодий, сиёсий бухронларни келтириб чиқарди. Хуллас, бугун инсоният тараққиётда боши берк кўчага кириб қолган бўлиб, уни бу вазиятдан олиб чиқишнинг, менимча, фақат икки йўли бор: биринчиси – ўтмиш дунёқарашларидан биронтасига қайтиш, иккинчиси – янги дунёқарашни шакллантириш. Табиийки, биринчи йўл ўтмиш дунёқарашларидан қай бирини танлаш масаласини ўртага қўяди. Бу масалада эса яқдил тўхтам йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки ўтмиш дунёқарашларидан бирини танлаб, унинг асосида ислохотлар қилиш бугунги глобаллашув ва демократлашув шароитида нафақат қийин, ҳатто иложсиз. Масалан, ислом динини ана шундай дунёқараш деб олсак, унда бир-бирига қарама-қарши мазҳаб ва оқимлар бир талай. Бошқа динларда ҳам аҳвол худди шундай.

Фалсафа соҳасида ҳам вазият бундан дуруст эмас. Чунки илмий-материалистик дунёқараш инқирозидан кейинги ҳолатни баҳолашнинг ўзида икки муҳолиф нуқтаи назар мавжуд. Бир гуруҳ файласуфлар ҳозирги вазиятга концепциялар хаоси (яъни ҳеч қандай қонуниятга асосланмаган, тартибсиз қалашиб ётган қарашлар хилма-хиллиги) деб қараётган бўлса, яна бир гуруҳ файласуфлар демократиянинг ўзак қадриятлари сирасига кирувчи плюрализм деб

ёндашмоқда. Менимча, дастлабки гуруҳга мансуб файласуфлар ҳақ. Сабаби – бугун Ғарбда шаклланиб, урфга айланган постмодернизм фалсафа-адабиёт ва фандан ўз хоҳишича юлиб олган "парча"лардан ҳосил бўлган қуроқдир, холос. "Оммавий маданият" бизга айти шу манбадан тарқалаётир.

Шукурки, инсоният бахтига, сифат жиҳатдан янги, етук дунёқарашни кашф этган мутафаккирлар ҳам бор. Улар нуқтаи назарини мухтасар тарзда бундай баён этиш мумкин. Бир дунёқараш ўз ўрнини бошқасига бўшатар экан, аслида, буткул яроқсизга айланмайди, балки ўзидан аввалгию кейингиси билан яхлитлик ҳосил қилади. Аммо кишилиқ тарихида ҳар гал оммавий онг янги дунёқарашни қабул қилиш асносида эскисини рад этган. Бугун инсоният ана шу фожиавий хатосини тузатиш, яъни дунёқарашнинг барча тарихий шакллари синтезлаш босқичида турибди.

XX аср ўрталарида Одам авлоди, ниҳоят, илмий, фалсафий, диний ва мифологик дунёқарашлар орасидаги чегара нисбийлиги ва улар, аслида, бир-бирини тўлдиришини англаб етди. Альберт Эйнштейннинг фан динсиз тўлиқ ҳақиқат бўлмаслиги, дин эса фансиз оламни аниқ ва аслидек кўролмаслиги ёхуд Вернер Гейзенбергнинг табиатшунослик фанлари "шароб"идан бир қултум тотган одам даҳрийга айланиши, бироқ косани тубигача сипқорган киши Худони топиши ҳақида билдирган фикрлари бунинг яққол тасдиғидир.

Халқаро назарий ва амалий физика институти директори, Россия Табиатшунослик фанлари академияси академиги Анатолий Акимов фикрича, Оламни билишнинг икки йўли мавжуд: биринчиси – Ғарб йўли бўлиб, унда билим исбот этиш ва тажриба ўтказиш воситасида ҳосил қилинади; иккинчиси эса – Шарқ йўли бўлиб, унда билим эзотерик усул, яъни медитация ҳолатида юзага келтирилади. "Таассуфки, – дея фикр юритади олим, – Шарқ йўли унутилиб, Ғарб йўли ривожланди. Ҳолбуки, иккинчи йўл ҳақиқатга жуда секин ва қийин олиб боровчи йўл эди. Шу тариқа, биз минг йил Ғарб йўлидан юриб, Шарқда уч минг йил аввал эгалланган билимга етиб келдик..."

Бугун мазкур икки йўлни синтезлашга мойиллик кучаяётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ушбу тамойилга кўра, Ҳақиқат манбаи (Ҳақ), аслида, якка-ягонадир (Аҳад). Шу жиҳатдан, мифология ҳам, дин ҳам, фалсафаю фан ҳам ягона илмнинг турли шакллари, холос.

Хуллас, инсониятга бахтга эришмоқнинг тўғри йўлини кўрсатувчи дунёқараш, мафкура ва ниҳоят таълим тизимини шакллантириш – бугунги кундаги энг долзарб, айти чокда, ғоят мушкул ва нозик масаладир. Унинг долзарблиги – маънавий таназзулнинг глобал миқёс касб этгани, қийинлиги – ҳарёқлама ўрганишни тақозо этиши, нозиклиги – халқ ва ватан келажаги билан боғлиқлиги, бинобарин, файласуфу сиёсатчилар зиммасига катта масъулият юклашидадир.

Энди нигоҳни ёш авлодга бахт йўлини кўрсатишнинг назарий жиҳатидан амалий жиҳатига қаратсак. Шу ўринда Юртбошимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китоби ғояларини ҳаётга татбиқ этишдаги нўноқлигимиз ҳақида тўхталсам. Тўғриси, мен ушбу асар таълим-тарбия мазмунида туб сифат ўзгариши ясашига қаттиқ ишонган эдим. Лекин, таассуфки, бундай бўлмади. Бунга илк сабаб шуки, дастурий аҳамиятга молик китоб ғоялари гарчи кенг тарғиб этилган бўлса-да, асосий эътибор сифатга эмас, сонга қаратилди. Оқибатда, баъзи эпчил илмфурушларнинг чапараста цитатабозлиги ҳаммаёқни босиб кетди. Унда кўтарилган муаммолар ечимига доир назарий хулоса ва оқилона амалий таклифлар эса жуда оз бўлди, янада таассуфлиси, шулар ҳам назардан четда қолди. Иккинчи сабаб эса, бугун ўқитувчи-тарбиячилар бюрократизм, комиссиябозлик ва қоғозбозликлар “юк”и остида эзилиб қолгани билан боғлиқдир. Ана шу иллатлар устоз-мураббийларни ёш авлодга юксак маънавият ва чуқур билимни сингдиришдек ўз асл юмуши билан шуғулланишига халақит бераётир. Шундай бир шароитда таълим-тарбия тизими ёш авлодга бахт нималигини англатиши мумкинми, ахир?!

– Мени бир савол кўпдан бери безовта қилади: дунё фалсафий тафаккури дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилиш жараёни нега бу қадар суст? Таажжубки, ўрта асрлар ислом маданияти талабларига кўра араб тилида ижод қилган миллий фалсафамиз асосчилари – Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино меросининг ҳам озгина улуши она тилимизга ўгирилган, холос. Тан олинг, бугун юртимизда фалсафа илми жадал ривож топишига тўсиқ бўлаётган омиллардан бири ҳам аслида шу оқсоқликдир! Сизнингча, ана шундай салбий ҳолат илдизлари қаерда? Айни вазиятдан чиқиш йўллари-чи, улар қандай?

– Ҳа, бу чиндан ҳам жуда катта нуқсонимиз. Айниқса, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино асарлари таржимаси энг дардли нуқталаримиздан. Шу дамда таниқли адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулнинг “Инсон руҳи ўзи яшаб турган замин руҳи билан бирлашсагина буюк ўзгаришлар қилишга қодир бўлади”, деган ажойиб фикри ёдимга тушди. Замин руҳи билан бирлашиш учун эса, аввало, шу руҳ акс этган фалсафий, адабий ва ҳоказо мерос бағрига дадил кирмоқ зарур. Юртбошимиз таъкидлаганидек, айни мерос бағрига кириш ундаги ноёб ғояларга эҳтиромдан бошланади.

Фалсафий меросимизнинг ноёб ғояларига барчада эҳтиром уйғотиш учун биз – файласуфлар уларни аввал ўзимиз обдон англаб етишимиз, сўнг бошқалар ҳам тушуниб олишига кўмаклашишимиз зарур. Айни чоқда, миллий фалсафий мерос билангина чекланиб

қолмай, жаҳон фалсафаси дурдоналарини ҳам тадқиқу таржима қилиб, халқимизнинг маънавий мулкига айлантиришимиз даркор.

Турган гапки, бу жараён катта заҳмат талаб этади. Фикримни юзакироқ бўлса-да далиллаш учун, масалан, шўро даврида аксиома тусини олган “Форобий Арастунинг шарҳчиси ва давомчиси сифатида “Иккинчи муаллим” номини олган”, деган таърифни кўриб чиқайлик. Бир қарашда мақтов каби туюладиган бу фикр, аслида, Форобийдек алломани камситишдан бўлак нарса эмас. Чунки у Арасту таълимотини шунчаки шарҳлаб қолмай, янги давр маданияти нуқтаи назаридан қайта ишлаб чиқиб, иккинчи ҳаёт бахш этган аллома эди.

Ваҳоланки, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд қаламига мансуб шарҳларнинг ўзиёқ Ренессансдан кейинги даврда жаҳон, чунончи, Оврупо фалсафий маданияти ривожига беқиёс ўрин тутган. Бунини Ғарб мутафаккирларининг ўзи ҳам холисанлилло тан олади. Масалан, француз фалсафа тарихчиси Александр Койре “Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушдлар латин Ғарбининг устодлари ва мураббийларини бўлган эди, – деб ёзади. – Зеро, – дея давом этади у, – Арастуни тушуниш учун, аксар классик филологлар ҳисоблаганидек, қадимги юнон тилини билишнинг ўзи кифоя қилмас эди...” Бундан, агар шу шарҳлар бўлмаганида, Ғарб дунёси узоқ вақт фалсафий маданиятдан бебаҳра қолар эди, деган хулоса чиқади.

Форобий ва Ибн Сино фалсафаси таржимасидаги оқсоқликнинг шўро даври билан алоқадор сиёсий сабаблари бор. Маълумки, у даврда биргина марксча-ленинча фалсафа яшаш ҳуқуқига эга бўлиб, мазкур фалсафани эгаллаш учун эса унинг уч классиги асарларини ўзлаштириш кифоя қилар эди. Шунга кўра, Маркс, Энгельс ва Ленин асарлари ўзбек тилига тўлиқ ағдарилиб, қайта-қайта чоп этилган. Бинобарин, фалсафада таржима муаммоси мустақиллик даврига келибгина рўй-рост бўй кўрсатди – инсоният кўп асрлар мобайнида тўплаган ҳикмат илмини бус-бутун ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бироқ ўша шўро даврида ҳам Иброҳим Мўминов, Музаффар Хайруллаев, Абдусодиқ Ирисов, Саъдулла Йўлдошев, Миржалол Усмонов каби фидойи олимларимиз, яккаҳоким мафкура таъқибига қарамай, миллий фалсафий меросимиз ва жаҳон фалсафаси дурдоналаридан бир қанчасини беминнат ўрганишу ўзбекчага ағдаришга журъат этганини ёддан чиқармаслик керак. Аммо бу – денгиздан томчи эди, холос.

Таржима бобидаги оқсоқликнинг, бундан ташқари, назарий ва амалий сабаблари ҳам бор. Гап шундаки, Форобий, Ибн Синодек файласуфлар асарларини аслига монанд ўгириш учун араб тили таржимонлик маҳоратини пухта эгаллаш кифоя эмас. Бу ишга жазм қилган киши айни чоқда етук файласуф ҳам бўлиши даркор. Чунки Форобию Ибн Синолар илгари сурган ғояларни ҳар қандай файла-

суф ҳам осон тушуниб етавермайди. Чунки улар илмий материализм, айниқса, марксизм-ленинизм фалсафасидан анча юқори онг савиясида ижод қилган.

Ушбу фикримни асослаш учун фалсафий билиш усулларини бир қур эсга солсам. Маълумки, бундай усуллар сони учта – мантиқ ёки мантиқий фикрлаш, диалектика ёки диалектик тафаккур ва ниҳоят, трансценденция ёки интуитив фикрлаш.

Фалсафий таълимотлар юзага келишида, гарчи мантиқ ва диалектика ҳам зарур бўлса-да, улар қуйи поғона вазифасини бажаради, холос, юқори погонани эса трансценденция эгаллайди. Трансценденция – файласуфнинг ғоят юксак фикрлаш салоҳиятидан далолат бўлиб, у барчага ҳам насиб этавермайди. Ҳатто Арастудек мутафаккирда ҳам мантиқ ва диалектика кучли бўлса-да, интуиция борлиги кузатилмаган. (Аммо шуни ҳам илова қилмоқ жоизки, бу ҳол Арастунинг юксак обрўсига асло путур етказмайди. Зеро, унинг обрўси ўзигача бўлган юнон фалсафаси, айниқса, устози Афлотун ғояларини мантиқ ва диалектика асосида ягона тизимга сола билгани ва антик юнон фалсафаси қомусини инсониятга ёдгорлик қилиб қолдира олганидадир.)

Форобий ва Ибн Сино ҳақидаги манбаларда уларнинг трансцендентал тафаккур иқтидорига эга бўлганини тасдиқловчи кўплаб маълумотлар бор. Бундан эса улар илгари сурган ғоялар нақадар теран ва мураккаб, бу ғояларни тушуниш ҳамда ўгириш нақадар оғир ва серзаҳмат эканини билиб олиш мумкин.

Икки забардаст аллома фалсафасини чуқур англаш ва равон ўгиришда XX аср ўрталарида Оврупо ва Америкада вужудга келган герменевтика фани бизга кўмак бериши мумкин. Чунки бу фан мантиқ билан трансценденция орасида кўприк бўлишни кўзлайди. Марксча-ленинча фалсафа трансценденцияча диалектикага зид усул (яъни метафизика ёки мистика) деб қарагани сабаб, шўро даврида герменевтика Ўзбекистонда ривож топмади. Ушбу омил бугун ўзбек олимлари кўпгина фалсафий таълимотларни етарли англаёлмаётгани сабабини ҳам кўрсатиб беради.

Форобий ва Ибн Сино фалсафасини тадқиқу таржима қилишда герменевтикага доир илғор хориж тажрибасига мурожаат этмай илож йўқ. Бироқ шуниси ҳам борки, хориж герменевтикаси миллий маънавиятимизга мўлжалланмаган. Шу боис унга тўғридан-тўғри ёндашсак, “заминимиз руҳи”ни йўқотишимиз аниқ. Демак, хориж тажрибасини миллий маданиятимиз чиғириғидан ўтказиб қабул қилишимиз ва тараққий эттиришимиз лозим.

Бироқ таълим тизимидаги баъзи салбий тенденциялар бу борада бутун умидимизни чиппакка чиқараётир. Гап шундаки, биз файласуф-педагоглар бугун талабаларни энг муҳим фалсафий таъли-

мотлар билан батафсил таништириш эмас, ҳатто уларнинг асосий ғояларини шунчаки санаб бериш имкониятидан ҳам маҳруммиз. Сабаби – олий таълим тизимининг биринчи ижтимоий-гуманитар фанлар блоки таркибига кирувчи фалсафага ажратилган дарс (этика ва эстетика ҳам қўшиб ҳисобланганда) 36 соатдан ортмайди. Ҳўш, бу ҳолда транценденция-ку, майли, ҳатто мантиқни ҳам эгаллаб олмаган, оқибатда эса мустақил фикрга эга бўлмаган заиф кадрлар етишиб чиқмайдими?! Ёш авлоднинг ҳар хил зарарли ғояларга мутеларча эргашиб кетиши учун кенг йўл очилмайдими?! Бу ҳол Юртбошимизнинг фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш борасидаги даъватига нечоғли ҳамоҳанг дейсиз?!

ЎзФАнинг Фалсафа ва ҳуқуқ институти тугатилиши ва ЎзМУнинг фалсафа факультетида штатлар қисқариши оқибатида чинакам илмий изланишларга қодир файласуфлар сони камайди. Агар пенсионерлар сафига қўшилган файласуфлар ҳам таржима ишига жалб этилса, бир нави янги авлод шакллангунга қадар вақтдан, менимча, ютиш мумкин бўлар эди. Бироқ шунда ҳам бир талай муаммолар долзарблигича қолаверади. Мутаржимлар меҳнатига ҳақ тўлаш меъёрларини адолатли қайта кўриб чиқиш, нашриётларни уларнинг ўғирмаларини китоб ҳолида чоп этишга рағбатлантириш, тобора йўқолиб бораётган таржима танқидчилигини тиклаш ана шундай муаммолар сирасига киради.

Хуллас, миллий фалсафий меросимиз ва жаҳон фалсафаси дурдоналарини таржима қилишдаги муаммоларимиз бир талай ва ғоят чигал. Бироқ таржима ишини ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам асло тўғри эмас. Чунки бундай муносабат, шак-шубҳасиз, маънавий ўпирилишларга олиб боради.

– Бир ёқда ўрмонларга ўт кетса, бошқа ёқда шаҳарларни сув олаётир. Бир ёқда терроризм жазавага минса, бошқа ёқда уруш ваҳшат солаётир. Бир ёқда бедаво вирус мўр-малахдек ёпирилса, бошқа ёқда гейпарадлар кўчаларни тўлдираётир... Хуллас, инсоният ҳаёти бугун ҳар қачонгидан ҳам омонат, назаримда. Улуғ рус адиби ва мутаффаккири Лев Толстой “Биз кулфат деб атаган нарсаларнинг ҳаммаси аслида ўз хатоларимиздир”, деган эди бир вақтлар. Агар шу гап ҳақ бўлса, айтинг-чи, бугун бошимизга пайдарпай ёғилаётган беҳисоб балолар қандай хатоларимиз “мева”си? Инсоният аччиқ тажрибалар оша ана шу хатоларни тузатмоққа қодирми?

– Лев Толстой жуда тўғри айтган, буларнинг барчаси инсоният йўл қўйган хато ва адашувлар оқибатидир. Аммо буюк ёзувчи шу фикрни айтган вақтда инсониятнинг хатолари бугунгидек кўп, ҳаёт ҳам бугунгидек омонат эмас эди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб

фан ва техника ролига ортикча баҳо бериб юборилгани мудҳиш хато бўлди ва у бир миллат ёки қитъани эмас, бутун дунёни жар ёқасига келтириб қўйди. Табиатни ўзлаштириш ва ундан фойдаланишни, яъни аксар моддий эҳтиёжлар қондирилишини назарда тутувчи илмий-материалистик дунёқараш яроқсиз эканини намоён қилди. Бунинг касри эса бугун Ер юзини буткул қоплаган глобал инқирозлар шаклида инсониятга улкан хавф солаётир.

Аслида-ку, инсоният табиатни ўзлаштириш ва ундан фойдаланиш учун илмий ва техникавий тафаккурга суяниши табиий ҳол. Шу сабаб бунинг тафаккур ривожига ижобий аҳамиятга молик ва тарихан муқаррар жараён, дейиш ҳам мумкин. Аммо ана шу жараёндаги меъёрсизлик аввало инсоният бешиги бўлган табиатда мувозанатни бузди, сўнг эса жамият ва руҳиятда ҳам қалтис вазиятни юзага келтирди. Ваҳоланки, бир вақтлар Сукротдан “Фалсафа нима?” деб сўраганларида, “Меъёрни билиш илми!” деб жавоб берган экан. Ажабки, оддий уй бекаси ҳам агар овқатга тузни кўп солса, оқибати не бўлишини билади, аммо зукко олимлар фан ва техника ривожига ўзбошимчалик табиат, жамият ва инсон руҳига зуғум эканини узоқ вақт пайқамай, пайқаса ҳам тан олмай келди. Афсуски, ҳозирги қалтис вазиятни юзага келтирган фан арбоблари ва уларга кенг йўл очган сиёсатчилар энди вайронкорлик ғилдирагини тўхтатолмай гаранг – бу аччиқ ҳақиқатни ўзлари ҳам ноилоҳ тан олаётир.

Ўтмиш хатоларини ақлнинг ўзига суянибгина тузатиш имконсиздир. Чунки фан ақлдан юксак турувчи ҳикматни англашга қодир эмас. Шу боис у инсон ҳаётини моддий тўқис этишда, гарчи меъёрни бузаётганини билса ҳам, барибир, ўзини тўхтата олмайди, олдинга қараб интилаверади. Чунки тўхташ – унинг учун ўлим демак. Асл фалсафа, ҳикмат илмигина меъёрни наинки билади, балки уни бузишдан тийилиш йўлини ҳам кўрсатади. Тарих гувоҳлик беришича, кўп асрлар бурун Хитойда порох ихтиро этилган, лекин у дарҳол йўқотилган экан. Албатта, порох одамзод бошига оғир кулфатлар солиши қалбан туюлгани учун ҳам шундай қилинган!

Энди терроризм жазаваси, уруш ваҳшати, гейпарадлар каби ижтимоий иллатларга келсак, булар ҳам ҳозирги цивилизация ялпи инқирозга юз тутганидан бир далолатдир. Уларнинг касофати замирида ҳам, боя айтилганидек, илмий-материалистик дунёқараш ва унга таянган мафкура таназзули ётади. Тўғри, террор, уруш ва ахлоқсизликлар бу дунёқараш ва мафкура ҳукмрон бўлмасдан олдин ҳам мавжуд эди. Бироқ шуни ёдда тутмоқ ҳам жоизки, улар ҳеч қачон бугунгидек кескин, оммавий ва қўламдор бўлмаган.

Ҳозир глобаллашув тарафдорлари оламшумул ҳалокат олдини олмақ учун Ер юзидаги барча мамлакатлар сифат жиҳатидан янги, ягона ва уйғун бирликка эришиши зарур, деган ғояни илгари сурмоқда.

Умуман, бу нотўғри фикр эмас. Бироқ масаланинг жуда нозик бир жиҳати бор: ушбу уйғунлик кимлар томонидан, қандай усулда, қайси мафкурага кўра амалга оширилади? Глобаллашув ғояси асосида ривожланган мамлакатлар манфаатинигина кўзловчи сиёсий мақсад ётмаганига ким кафолат беради?!

Умуман, инсоният ўтмиш хатоларини англаб, уларни тузатиши учун сўнгги муҳлат етиб келди. Энди у мантикий фикрловчи “ақлли инсон”дан интуитив фикрловчи “трансцендент инсон”га эврилмоғи зарур. Шу боис ҳозир сайёрамиз аҳолисининг катта қисмида трансценденция қобилияти шаклланиши кутилмоқда. Агар инсоният шу маррага ета олса, ўзини ҳалокатдан қутқариши мумкин, деган қарашлар илгари сурилаётир.

– Инглиз адиби Оскар Уайльддан *“Энг ёмон иллат, сизнингча, нима?”* деб сўрашганда, *“Саёзлик, юзакилик!”* деб жавоб берган экан. Бугунги илм-фанимиз, чунончи, фалсафамизда ҳам саёзлик, юзакилик урчиб бораётгандек туюлади. Таксасига чидасангиз, мақолангизни босадиган газета-журнал бисёр. Ақчасини кўтарсангиз, китобингизни чоп этадиган нашриёт-босмахона ҳам! Аслида, бу – саёзлик, юзакиликнинг биргина сабаби, холос. Сизнингча, ушбу маънавий иллатнинг бошқа яна қандай сабаблари бор ва унга қарши қандай усуллар билан самарали курашмоқ мумкин?

– Саёзлик, юзакилик ҳам, аслида, инсоният бугун ўз маънавий тадрижида боши берк кўчага кириб қолганидан далолат. Унинг бундай аҳволга тушиб қолиш сабаби эса, яна такрор айтаман, жамият ҳаётини тўғри йўлга солиш имконини берувчи мафкуранинг йўқлигидадир. Бу кетишда дунё ҳамжамияти тақдири “оммавий маданият” мафкураси кўлига ўтиб қолмасмикан, деган кўрқинч-ҳадик ҳам йўқ эмас. Оқибатда эса, ўзингиз гувоҳлик бериб турганингиздек, таксасига чидаганнинг саёз мақоласи газета-журналларда босилаверади, ақчасини кўтарганининг бўшгина китоби ҳам нашриёт-босмахоналарда чоп этилаверади. Чунки биз, кўп ҳолларда, моддий жиҳатдан юксак ривожланган, аммо маънавий жиҳатдан чуқур инқирозга юз тутган Ғарбдан кўр-кўрона нусха кўчирмоқдамиз. Шуниси алам қиладики, саёз, юзаки фикрларга кўникиш жараёни ноёб, теран фикрлар қадрининг пасайиши жараёни билан бирга кечаётир.

Менимча, дунёқарашдаги бўшлиқни тўлдириш учун бугун бизга Афлотун, Форобий, Кант, Навоий ғоялари қатори, улар билан бўйлаша олувчи замонавий мутафаккирлар таълимоти ҳам сув билан ҳаводек зарур. Бундай таълимотлар эса, шукурки, йўқ эмас. Улар Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам шаклланмоқда. Ғарб ва Шарқ маънавиятини синтезлаган ҳинд файласуфи Ауробиндо Гхош таълимотини шулардан бири сифатида тилга олиш мумкин.

Ғарбда ҳам XX аср интиҳосидан бошлаб шунга яқин ғояларни олға сураётган таълимотлар шаклланмоқда. Аммо Ғарбда демократия, плюрализм ниқоби остида жамият ҳаётига суқилиб кирган постмодерн хаоси улар йўлига тўсиқ бўлаётгани ачинарлидир. Демократик сиёсат уларни қўллаб-қувватлашга ё ожизлик қилмоқда, ё бетараф қолмоқда. Ваҳоланки, чин фалсафа оммавий эмас, элитар ҳодиса ҳисобланади. У сиёсий жиҳатдан қўллаб-қувватланмаса, демократик, аниқроғи, саёз кўпчилик тазйиқи остида қолиб кетиши ҳеч гап эмас. Сир эмас, демократия мафкурага, демакки, цензурага ўрин қолдирмайди. Айни чоқда, унинг зидди бўлган тоталитаризм эса жамиятнинг маънавий тараққиётига бўғов солади. Чунки у мафкура асоси бўлмиш дунёқарашнинг эркин ривожланишига йўл қўймайди. Демак, бу борада ҳам Сукрот таъкидлаган ўша меъёр қоидаси ниҳоятда зарур экан.

Илм-фан, чунончи, фалсафада саёзлик, юзакилик урчиб бораётганининг бошқа сабаблари ҳам бор, албатта. Биринчидан, юртимизда ҳатто шўро даврида ҳам ҳар бир фан бўйича нуфузли илмий мактаблар мавжуд эди. Илмга фидойилик ва ҳалоллик билан ёндашишни тарбияловчи бундай ўчоқлар, афсуски, қарийб барҳам топиб кетди. Иккинчидан, сўнгги йилларда карьера учунгина ўзини фанга урганлар сони кўпайди. “Илмфуруш”лар уларга арзон-гаров даллоллик ёки мардикорлик қилаётгани бунга кенг йўл очди. Учинчидан, бугун илмий ахборот миқдори бемисл ортиб, уни назорат этиш қийинлашди. Бу эса буюк кашфиётлар қилишни эмас, атиги рейтингни кўтаришни кўзлаб ёзилган хом-хатала “тадқиқот”лар туғилишига сабаб бўлаётир. Сон эмас, сифат муҳим. Бу талаб бошқа соҳалардан кўра ҳам илм-фанга кўпроқ тааллуқлидир.

– *Навбатдаги саволни ҳам иқтибосдан бошламоқчиман. (Бу борада меъёрни сал бузаётганим учун узр!) Француз адиби ва файласуфи Альбер Камю бир эссесида салафлар бисотидан “Агар одам ўз-ўзига содиқ қолса, ҳамма нарса у билан ҳисоблашишга мажбур: давлат ҳам, жамият ҳам, ҳатто қуёш, ой ва юлдузлар ҳам!” деган фикрни тилга олади. Андак муболағадор-у, аммо ҳаққоний гап, шундай эмасми? Шаҳноза опа, инсоннинг, айниқса, зиёлининг ўз-ўзига содиқ қолиши деганда сиз нимани тушунасиз?*

– Бу саволга жавоб ҳам боя айтган фикрларим замирида бор. Камю келтирган фикр аслида фақат ўзлигини, яъни ўз “мен”ини топа олган инсонга тааллуқлидир. Зеро, ўзлигини, ўз “мен”ини топган инсонгина, фалсафа нуқтаи назарича, борлиқ замиридаги умумий пойдеворий қонуниятларни, дин нуқтаи назарича, Парвардигорнинг изниродасини, яъни қандай ишлар жоизу қандай ишлар ножоизлигини англайди ва хулқ-атворини ана шу ақидага мувофиқлаштиради.

Зеро, Худо иродаси ёки борлиқ қонуниятлари олам ва одамга доир барча жараёнларни идора этувчи низомдир. Демак, ушбу низомдан воқиф киши, яъни комил инсон табиий-ижтимоий-руҳий жараёнларда мустақил ва фаол иштирок эта олади.

Ўзликни англаш учун эса, такрор бўлса ҳам айтай, мантиқий тафаккурнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун аввал диалектик, сўнгра трансцендентал тафаккур поғоналарига ҳам кўтарилмоқ лозим. (Маънавий тадрижнинг бундан юқори поғоналари ҳам бор, зеро, эволюция жараёнининг адоғи йўқ!)

Комил инсонлар, валий зотлар, гарчи катта заҳматлар эвазига бўлса-да, биргина сакраш билан эришган мавқега, инсоният ўз тадрижининг жуда узоқ даври – масалан, аввал сезгиси, кейин ҳиссиёти, ундан сўнг тафаккури ва ниҳоят, интуициясини ривожлантириш поғоналарини бирма-бир босиб ўтиш, айтиш чокда, улар билан ёнма-ён юрувчи бухронларни ҳам бошдан кечириш орқали эришиш йўлидан олға бормоқда, десак хато бўлмас.

Айни бухронлар, олис ўтмишдаги Нуҳ тўфони ёки Атлантида фожиаси каби, одамзоднинг ялпи ҳалокатга учрашига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Зеро, янги фан йўналишларидан бири – синергетика башарий цивилизация бугун ўз бифуркацияси, яъни сакраб ўтиш чизиғига етгани ҳақида бонг урмоқда. Унинг хулосаларига кўра, Одам насли ё буткул йўқ бўлиш, ё янги ҳаётга қадам қўйишдек икки муқобил истиқбол қаршисида турибди.

Одамзодни фожага элтувчи эгри йўлдан қайтариб, бахтга элтувчи тўғри йўлга солиш – шаксиз, зиёлилар зиммасидадир. Ушбу бурч адо этилган тақдирдагина улар чиндан юксак номини оқлади дейиш мумкин. Зиёли, ахир, ёруғлик сари бошловчи дегани, зулмат бағрида қолдирувчи эмас. Акс ҳолда уларга ҳам синоптик Диогеннинг машҳур танбеҳини эслатмоқ жоиз бўлади: "Қуёшни тўсиб қўйманг!"

Муҳиддин РАҲИМ суҳбатлашди.

Мизроб БҲРОНОВ

ISTIBDODNING UMRI QISQA

“Пешонаси ярқираган инсон эканман! Дарҳақиқат, Оллоҳ мени бахт учун яратган экан! Эсиз, бу кунларни ота-боболаримиз орзу қилди-ю, аммо кўрмай ўтиб кетди!..” Бугун Ўзбекистон аталмиш мустақил юрtda яшаб, унинг тинч-осойишта ҳаёти ва саховатли замини неъматларидан оиласи, ёр-дўстлари билан биргаликда баҳраманд бўлаётган юртдошларимиз қалбидан шундай шукрона сўзлар кечиши табиий. Буларнинг барчаси мустақиллик даврида халқимиз кўрсатган азму шижоат ва Юртбошимиз ишлаб чиққан стратегик дастур шарофатидир.

Халқимиз асрлар бўйи интилиб эришган мустақилликни кўз қорачиғидек асраш, мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш, фарзандларимизнинг ҳеч кимдан кам бўлмаслиги учун шарт-шароит яратиш йўлида амалга оширилаётган ишларни баҳолашга ақл кучи гоҳо ожизлик қилади. Истиқлолгача бўлган даврни бугун ҳаётда ўз ўрнини топиб, сафимизни тўлдириб бораётган 25-30 ёшли кенжа авлод аниқ тасаввур этолмайди. Тўғри, улар ўша давр ҳақида китоб ва кинофильмлардан баъзи маълумотларни олган. Аммо яқин ўтмишда миллатимиз бошига тушган адолатсизликлар ва улар сабаб чекилган

дард-ситамларни ўз кўзи билан кўриб, бевоҳита гувоҳи бўлмаган одам чуқур ҳис этиши даргумон.

Шўро империяси 70 йилдан зиёд вақт давомида қадоққўл халқимиздан инсонлик ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум, арзон ишчи кучи сифатида фойдаланди. Мустабид сиёсатнинг асл мазмунини англаган ва бу ҳақда дадил фикр айтган зиёлиларни эса вақти-вақти билан қатағон қилиб турди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатдир” китобида шўро тузуми моҳияти қизил империянинг мустабид табиятини ич-ичидан билган ва шу давр оғриқларини ўз қалбидан теран ўтказган шахс нигоҳи билан очиб берилади. **“Та-рих ҳақиқати шуки, империя деган тузум ҳеч қачон кўп яшамайди. Нега деганда, империя ҳамиша зулмга асосланади”,** деб ёзади муаллиф.

Ўтган асрнинг 80-йилларида совет давлати таназзулга юз тутта бошлагач, Михаил Горбачёв вазиятни ўнглаш мақсадида “қайта куриш” аталмиш “ислоҳот”ларни бошлади. Аммо пойдевори дарз кетган бинони сақлаб қолиш душвор экан. Зеро, ҳовлингиздаги эски иморатнинг пойдевори нураган бўлса,

бинокор “Яхшиси, бузиб янгидан қуринг”, дея маслаҳат беради. Табиийки, сиз ҳам иморатни таг-туби билан текислаб, янги пойдевор устида қайтадан тиклайсиз.

Ҳа, шўро давлати 80-йилларда чок-чокидан сўкила бошлади, ГКЧПнинг охирги талвасаси ҳам куни битиб бораётган империяни қутқара олмади. Ана шундай таҳликали бир даврда собиқ марказ Ўзбекистонда яна бир қатағон ўтказишга уринди. Унинг кўрсатмаси билан ташланган “десантчи”лар – жазо отрядлари минглаб бегуноҳ одамлар бошига не-не савдоларни солмади! **“Туну кун умрини далада ўтказиб, меҳнатдан бошқа нарсани билмаган, шу заминни замин қилган оддий деҳқонлар, бригадир ва звеночилар, сувчи ва механизаторларни пахта-ни кўшиб ёзиш, кимгадир пора бериш ёки пора олиш деган, одамнинг ақлига сиғмайдиган гуноҳларда айблаб, уларни судсиз-сўроқсиз бола-чақаси, оиласидан ажратиб, қамаб қўйса, бундай ноҳақликка чидаб бўладими ўзи?!”** деб ёзади китоб муаллифи ўша мудҳиш кунларни эслаб.

Қатағон кампаниясига аввал “ўзбеклар иши”, кейин эса гўё “хато”ни тўғрилаган бўлиб, “пахта иши” дея ном берилди, бутун бир халқ тарихи, ҳаёти ва келажаги қоп-қора рангда кўрсатилди. Пешқадам зиёлиларга зуғум ўтказилди, юрт фидойилари қамалди, халқимизнинг шаъни, ғурури топталди.

“Десантчи”лардан бўлган Мороз исмли кимса Бухоро вилоятидаги бир туман прокуратурасида деҳқон ва унинг хотинини сўроқ қилганига журналист сифатида шахсан гувоҳ бўлганман. Мороз деганим бесўнақай гавдали, бадқовоқ ва пишқириб сўзловчи кимса эди. Унинг вазоҳатидан “Сенларга кимлигимни кўрсатиб қўйман ҳали!” деган иддао сезилиб турарди. Ёши олтмишларга борган, меҳнатдан қадди букилиб, эти суягига ёпишган деҳқоннинг эса афт-ангорига қараб, унинг бировга ёмонлик қилишини ақлга сиғдириб бўлмас эди. У ўша кезлар Ленин колхозини бошқарган раиснинг қариндоши, бригада бошлиғи экан. Қачонлардир раиснинг бир ҳўкизини сўйиб, бозорга чиқариб сотиб берибди. Мороз деҳқондан ана шу ҳўкизини сўраб, ҳадеб ўшқираб эди:

– Ҳўш, айт-чи, ўша ҳўкиз раиснинг ўзиники эдими ёки колхозга тегишлимиди? Ҳўкизини колхоз фермасидан олиб чиқдингми ёки раиснинг ҳовлисиданми?

Деҳқон эса соддалик билан жавоб берарди:

– Ҳўкиз раиснинг ўзиники, уни хотини, фарзандлари боқиб семиртирган. Ҳўкизини раиснинг молхонасидан ўғли билан бирга олиб чиқдим. Бирга ҳовли четидаги ўрик остида жониворни сўйдик. Гўштини эса Ғиждувон бозорига элтиб сотдик.

Мороз бригадирнинг бу гапларига ишонмади ва уни ярим соат ижикилаб сўроққа тутди. Охири, истаган жавобини ололмагач, шотирларини чақирди. Хона эшиги очилиб, мушакдор барзанги кирди.

Мороз унга русчалаб:

– Что-то его голова не в себе, он настоящую правду не вспоминает. Рассказывает всякую ерунду. Надо ему учить говорить правду. Надеюсь после процедуры его память придёт в себя, – деди.

Барзанги деҳқонни бир силтаб стулдан турғизди-да, қўлларини орқасига қайириб, йўлакнинг у ёғидаги хонага итариб киритди. Орадан ярим дақиқа ҳам ўтмай, хонадан деҳқоннинг додлагани эшитилди. Унинг нажот сўраб бақирганидан титраб кетдим, аъзои баданимни тер босди, аммо бирор нима қилишга иложсиз эдим. Бир ҳужжатни баҳона қилиб хонадан сирғалиб чиқдим. Йўлакда бригадирнинг аёли рўмолининг учи билан даҳанини тўсганча изиллаб йиғларди. Икки қадам наридаги хонада эса зулм ва зуғум остидаги эр...

“Процедура” 15 дақиқача давом этди. Кейин бино бир муддат сукутга чўмди. Бояги муштумзўр кўзларининг ости моматалоқ бўлиб, оғзи-бурнидан қон оқиб турган бригадирни Мороз ҳузурига судраб кирди.

Мороз яна унга ўдағайлади:

– Ну, бригадир, как дела, память восстановилась? Я думаю, ты вспомнил настоящую правду.

Бригадир бошини эгиб, елкалари силкиниб-силкиниб, йиғлаб юборди:

– Мараз, ҳеч бўлмаса Худодан кўрқинглар!

Бригадир терговчининг шарифини ўзбекона талаффуз билан ўзгартириб айтдимки

ёки атайин ҳақорат қилдими – буни билмайман, ҳарқалай юрагим пича таскин топгандек эди. Аммо ўша кеча мижжа қоқмадим, тонга яқин тобим қочди, иссигим ошиб кетди. Шундан кейин “десантчи”ларнинг бошқа терговидан қатнашмадим: ҳақсизлик қурбони бўлаётган инсонларга мадад бериш кўлимдан келмасан!.. Улар тортаётган укубатларни кўриш, бунга чидаш эса жуда қийин эди. Мен-ку биргина деҳқонга қилинган адолатсизликка шунча куйиндим. Аммо ўша кезлар минглаб бегуноҳ одамларнинг дарду ҳасратини елкалаган, уларни ҳимоя қилиш учун ўзини аждарҳо қомига ташлаган Раҳбарнинг изтироблари қай даражада бўлган экан?!

Мен гувоҳи бўлган тергов жараёни собиқ марказ Ўзбекистонга юборган жазо отряди амалга оширган оммавий зўравонликларнинг бир кўриниши эди, холос. Бундан олдин ҳам миллатнинг кўрар кўзи, айтар сўзи бўлган зиёлилар, маърифатли инсонларни йўқ қилиш учун турли баҳоналар билан саккиз марта қатағон уюштирилгани маълум.

1919 йили “совет ҳукумати душманлари”, 1920 йили Туркистон мустақиллиги учун курашчилар, 1929 йили “Миллий истиқлол” ташкилоти аъзолари, 1930 йили қосимовчилар, 30-йиллар бошида эса диндорларга қарши қатағон кампаниялари ўтказилди. 1937 йилдан бошлаб “ёт унсурлар”, “халқ душманлари”ни қидириб топиш ва жазолаш кенг тус олди. Ўша йилларда Абдулла Қодирӣ, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулаймон, Зиё Саид, Элбек, Боту, Аъзам Айюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин каби зиёлиларимиз зулм тегирмонига ташланди. 1951 йилда халқимизнинг яна бир гуруҳ асл фарзандлари буржуа миллатчилигида айбланиб, таъқиб қилинди. Умуман, 1939–1953-йиллар мобайнида юртимизда 61799 киши ҳибсга олинган, улардан 56112 нафари турли муддатга қамалган, қолганлари отувга ҳукм қилинган. Қатағон кампаниясидан кўзга кўринган сиёсий арбобларни маҳв этиш, оддий халқни кўркувда сақлаш ва кўпроқ ишлатиб фойда олиш кўзланган эди.

У замонларда ҳаётнинг қай жабҳасига қараманг, ноҳақликка дуч келар эдингиз. Масалан, моддий бойликлар тақсимотини

таҳлил этсак, Ўзбекистондан собиқ СССР-нинг марказий шаҳарларига энг сара маҳсулотлар юборилар, ўзимизга эса паст навли товарлар қолдирилар эди. Президентимиз таъкидлаганидек, **“яшаш даражаси бўйича Ўзбекистон ўн бешта республика ичида энг пастки ўринларга тушиб қолгани, уч-тўртталаб оила каталақдек ҳовлиларда тиқилиб яшагани, ишсизлик, оналар ва болалар ўлими кескин ошиб кетгани”**ни тарих ҳеч қачон унутмайди.

Аҳолини хўжақўрсинга “фойдали меҳнат”га жалб этиш, бу борадаги “адолат тантанаси”ни кўз-кўз этиш учун қишлоқ жойларда етти ёшдан етмиш ёшгача барча мажбуран колхозга аъзо қилинган эди. Симёғочларга ўрнатилган радиокарнайлардан таралган шўравий марш садолари остида бутун халқ гўё қул каби ишлатиларди. Машаққатли меҳнати учун аксар колхозчиларга ойига бир қоп жайдари буғдой унига етар-етмас пул бериларди...

“Ўзбеклар иши” сабаб юртимиз ва миллатимиз дунёга ёмонотлиқ қилинган эди. Мустақилликдан сўнг эса Ватанимиз тараққиётнинг “ўзбек модели” билан жаҳонга танилди, биз танлаган йўлни, унинг самараларини Ер юзидаги манаман деган давлатлар эътироф этди. “Ўзбек модели” миллатимиз аслида ким эканини амалда намоён этиб, юрт шаънига бир вақтлар “десантчи”лар ёғдирган тухмату игволарни ювиб ташлади, халқимизнинг ори ва ғурурини тиклади. Бу ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ – “ўзбеклар иши” деган тавқилаънатдан то “ўзбек модели”нинг ғалабасигача кўп бор таҳликали паллаларни бошдан кечирдик. Барча машаққатларни енгиш учун халқимизга, айниқса, Юртбошимизга нечоғли катта куч ва матонат керак бўлгани ёлғиз Худонинг ўзига аён...

Кўпчилик мустақилликини қон тўкишларсиз қўлга киритдик, Яратган бизни ёрлақади, дейди. Ҳақ гап. Худо бизни ёрлақади, бўлма-са қайси замонда мустамлака халқ истилочи зулмидан қон тўкишларсиз озод бўлган?! Тобе юрт бойликларини талаб, ноз-неъматларини еб, семириб ётган истилочи қачон ўз ихтиёри билан улардан воз кечган? Ҳеч қачон!..

Тарихда ўз халқини ўта хатарли вазиятлардан эсон-омон олиб ўтган қаҳрамонлар

кўп бўлган. Бу ўринда биргина Широқнинг мардлигини эслаш кифоя. Довжурок чўпоннинг азиз жонини фидо қилиб, Форс шоҳи Доронинг улкан лашкарини кимсасиз саҳрода адаштириб, халқини ҳалокатдан қутқариб қолгани чинакам жасоратдир! Қизил империя кулаб, ҳамма жонини қутқариш учун ўзини ҳар томонга ураётган қалтис бир даврда “ўзбек модели” назариясини яратиб, уни қатъият билан амалга ошириш, юрт кемасини тўфонлардан асраб қолиш ҳам тарихимизга ана шундай қаҳрамонлик намунаси бўлиб кириши муқаррар.

Дунёда мустамлака зулмидан қутулиб, ўзини тез фурсатда ўнглаб олган мамлакатлар кам топилади. Шу маънода, юртимиз салкам чорак асрда тараққиётнинг равон йўлига чиқиб олгани ғоят қувончлидир.

“Мустақиллик йилларида миллий давлатчилигимиз қайта шакллангани, ўзлигимиз, инсоний ҳақ-ҳуқуқ ва кадр-қимматимиз тиклангани, урф-одат ва анъаналаримиз, муқаддас ислом динимиз, буюк аجدодларимизнинг табаррук номлари улуғланиб, янги авлодни шакллантириш бўйича илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган беқиёс имкониятлар очилгани” бу фикрнинг тасдиғидир.

“Тарихан қисқа даврда мамлакатимиз иқтисодиёти 5,5 баробардан кўпроқ ўсгани, аҳолиимизнинг реал даромадлари жон бошига ҳисоблаганда қарийб 9 баробар ошгани, бунга эришиш учун ўтган давр мобайнида иқтисодиётимизга 190 миллиард доллар ҳажмидаги инвестициялар, жумладан, 65 миллиард доллардан ортиқ хорижий сармояларни жалб этиш ҳисобидан биз учун мутлақо янги бўлган автомобилсозлик, нефть ва газ кимёси, нефть-газ машинасозлиги, замонавий қурилиш материаллари саноати, темир йўл машинасозлиги, маиший электроника, фармацевтика, юқори технологияларга асосланган озиқ-овқат ва тўқимачилик саноати каби тармоқларга асос солингани” ва буни дунё тан олгани мазкур фикрнинг яна бир амалий исботидир.

“Яқин ўтмишда қолақ аграр республика бўлган, иқтисодиётининг асосини

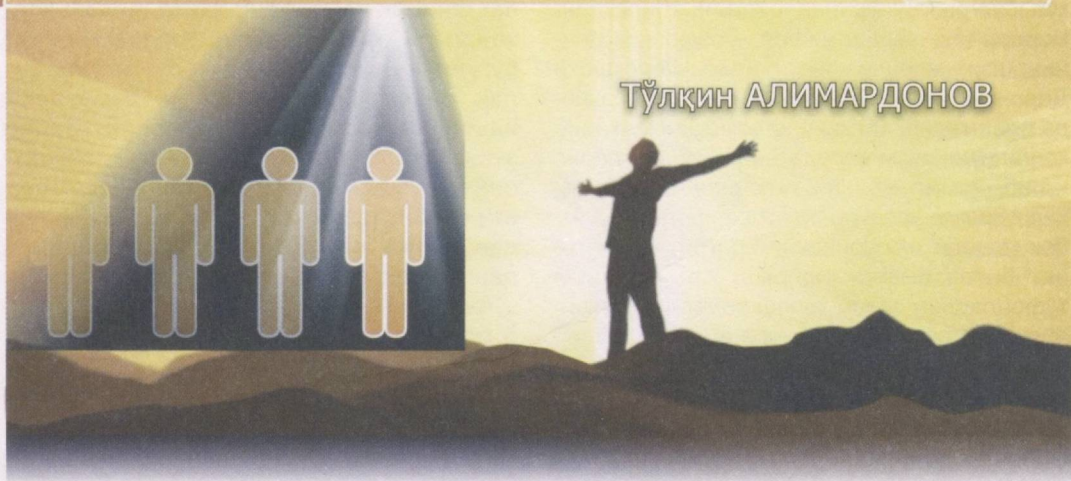
пахтачилик ва пахтани қайта ишлаш корхоналари ташкил этган Ўзбекистоннинг бугунги кунда саноати тез суръатлар билан ривожланиб бораётган, замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини барпо этиш ҳисобидан иқтисодиётда саноатнинг улуши 25 фоизга етган, экспортбон ва рақобатдош маҳсулотларнинг 60 фоиздан ортиги юқори технологияларга асосланган соҳаларда ишлаб чиқарилаётган, куч-қудрати ва салоҳияти юксалиб бораётган мамлакатга айлангани” бу борадаги яна бир далил.

Жаҳон иқтисодий форуми томонидан **“2014 йилдан 2017 йилгача бўлган даврда йиллик ўсиш даражаси энг юқори бўлган давлатлар орасида Ўзбекистон 5-ўринда қайд этилгани”** кўзлаган олий мақсадимиз – келажаги буюк давлат барпо этиш йўлида улкан қадамлар қўйдик, деб айтишга асос бўлади.

Президентимиз китобидан бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Аслида, бу – турли соҳаларда эришган ютуқларимизнинг бир қисми, холос. Ҳамюртларимизнинг онгу тафаккурида юз бераётган ҳаётбахш ўзгаришларни эса бирор статистик рақам ёки иқтисодий-ижтимоий мезон билан ўлчаб бўлмайди. Дарҳақиқат, халқимизнинг уюшқоқлик билан қилаётган меҳнати, Юртбошимизнинг изчил олиб бораётган сиёсати туфайли қўлга киритилган зафарлар мустабид тузум замонида Ўзбекистон шаънига айтилган айбловлар нақадар пуч эканини бутун дунёга исбот этмоқда.

Китоб муаллифининг қуйидаги мулоҳазаларида улкан ҳақиқат мужассам: **“Йиллар, асрлар синовидида тобланган, кўпни кўрган, бугун эркинлик ҳавосидан нафас олиб яшаётган, ўз кадр-қимматини, инсоний шаънини, не-не улуғ зотларнинг вори си эканини, ўзлигини англаган, миллий ғурур ва ифтихорини тиклаган, халқаро майдонда ўзига муносиб ўрин эгаллаб бораётган, ўз кучи ва эртанги кунига ишонган, ўз юрти, ўз фарзандларининг келажаги фаровон бўлишига интилаётган бизнинг халқимизни ҳеч қандай куч тўхта-толмайди”**.

Тўлқин АЛИМАРДОНОВ

SHAXS TAQDIRI – MILLAT TAQDIRI

Миллат тарихи муайян қонуниятлар асосида кечади. Шундай қонуниятлардан дастлабкиси маънавий мерос ва қадриятларнинг ворисийлиги бўлса, кейингиси ушбу ворисийликнинг бардавомлигини таъминловчи омил – зиёлилар жасоратидир. Мазкур жасорат етук ижтимоий-фалсафий тафаккур, юксак маънавий салоҳият эгалари – миллат зиёлиларининг жамиятдаги фаолиятида намоён бўлади. Маърифатпарвар ғояларни яратувчи ва халқни ягона мақсад йўлида сафарбар қилувчи куч – зиёлилар қатлами бўлмас экан, жамиятда адолат тажовузга, юксалиш инқирозга, сиёсат зўравонликка айланади.

Хўш, бугунги авлод қачонлардир юксалиб, сўнг қора кунларни кўрган миллатимиз тарихидан қандай хулоса чиқармоғи лозим? Халқни қарамлик ва тобелик домига тортган, сўнгра мустамлака сиёсатига занжирбанд қилган мафкуралар таъсирида ўзлигидан адашган миллат не иллатлардан халос бўлмоғи керак? Миллат ўз тараққийсида ўтмиш хатоларини такрорламаслик учун нима қилмоғи даркор?

XIX–XX асрларда Марказий Осиёдаги сиёсий-ижтимоий жараёнларни қиёсий таҳлил қилсак, давлат ва жамият инқироzi миллий-маънавий ўзликнинг таназзули билан боғлиқ кечганини кузатамиз. Миллий бирлик, яқдиллик, ватанпарварлик туйғуларининг хиралашуви, ўзаро ихтилофларнинг кескинлашуви, қонун ва ахлоқнинг заифлашуви, ҳукмдорларнинг нафс ва ҳирсга берилиб, жаҳолатга ботиши, аксарият зиёлиларнинг мунофиқлиги, жамиятда риё, хоинлик, толамачилик каби иллатларнинг илдиз отгани миллий давлатчиликнинг инқирозига олиб келди. Эътиқодсизлик, тобелик, маърифатсизлик жамият ва давлат муносабатларида умумий ва табиий ҳолатга айланди. Жамиятда босқинчилик, зўрлик, хунрезликлар одадий тус олди.

Шу даврларда яшаб ижод этган Мулла Олим Маҳдум Ҳожи мавжуд ғайриахлоқий ҳолатни қуйидагича тавсифлайди: “Туркистон хонлари вақтидаги мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламидин хабарсиз

бўлдилар. Золим ҳакамларга рост ва тўғри сўзни айтадурғонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадан кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса маъқул дейдурғонлар бўлгон эдилар. Илму маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Али Қушчи ўрнига ўлтурғон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликка табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлгон эдилар. Ҳакам ва улуғларимиз фуқаролардин ўз жойига ва масрафига сарф қилмай, ўз хоҳишлари ва йушаълариға харж ва сарф қилар эди. Ҳукумат ишида мутлақо мунтазам қоида ва қонун йўқ эди. Фуқаролар оларнинг ўз молидек ҳисоб қилинур эди” (*Мулла Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, “Насаф”, 1992. 100-бем*).

Мовароуннахрда ислом таълимоти ёхуд унинг мафкураси кўпроқ ҳукмдор табақа манфаатига мос равишда тарғиб қилиниши ва мутаассиблик авж олиши миллий қадриятларимизнинг асл моҳияти бузилишига сабаб бўлди. Беҳбудий “Бизни кемиргувчи иллатлар” мақоласида бундай дейди: “Маълум бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто ойлар ила ишдан қолурмиз. Қолбуки, шореъи аъзам, Пайғамбари ақрам саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишға кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар. Эй халқ! Эй мусулмонлар! Биз на учун Худо ва Расулнинг сўзиға ва ўзимизнинг нафъимизға амал қилмаймиз? Биз девонами? Биз тақлифдан ташқарими, Худо учун сўйлангиз. Биз нима?” (*Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тошкент, “Маънавият”, 1999. 190-бем*).

Бобомиз Беҳбудийнинг сўзларидан хулоса қилиш мумкинки, биз маиший эҳтиёжларимизни қондирмоқ учун турли тадбирларни жорий этганмиз. Нафсимизга нимаки мақбул бўлса, ўша нарсани “қадрият” ёки “урф-одат” сифатида оммалаштирганмиз.

Шу тариқа халқнинг устувор турмуш тарзига айланган иллатлар бизни дунё тараққиётидан ортда қолдирган. Зеро, ушбу мақоланинг ёзилганига юз йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, маърифатпарвар бобомиз ўғитларига амал қилиш ҳали-ҳамон нихоятда оғир кечмоқда.

Файласуф Абдулла Бегматов ўз мақоласида ислом динини ҳимоя қилиш баҳонасида амалга оширилган жаҳолат ва зуғумни қуйидагича тавсифлайди: “XX аср сўнгида ёзилган баъзи мақола ва рисолаларда маърифатчиларни динға қарши қўйиш майли сезилади. Аслида, улар диндор одамлар эдилар. Уларнинг Туркистондаги етакчиси Маҳмудхўжа Беҳбудий Самарқанд муфтийси эди. Улар ўзлари яшаган даврга халифалик даври нуқтаи назаридан эмас, XX аср ибтидоси нуқтаи назаридан реал қарардилар. Худди шу нарса уларнинг Бухоро қозиси ва бошқа ақидапараст уламолар томонидан кофир деб эълон қилинишига сабаб бўлди” (*Бегматов А. Маърифатчилик ва диний ақидапарастлик. “Жамият ва бошқарув”, 2000 йил, 2-сон, 18-бем*).

Абдулла Авлониининг миллат турмуш тарзи, унинг дунёқараши, тафаккури ҳамда маданий даражасини ифодалаб берган фикрлари мулоҳазаларимизни мустаҳкамлайди. Жумладан, у бундай ёзади: “Эҳтимол, бизнинг халқ илму маърифатни, тарбия ва таълимни, ҳунар ва санъатни яхши кўрар, деб ўйлайдурғондурсан? Йўқ, бу фикрингиз ёнглиш. Эшонларимиз тоат ва ибодат, панду насихат, зикру тасбеҳ ўрнига тўйларида тўн киюб, кўп ошаб, кўп ухлашни яхши кўрурлар. Уламоларимиз дарсу таълим ўрниға, бир-бирлари ила ўрин талашиб муқаррир ва мударрис бўлишни, ўзлари бўлполмай қолсалар, эшикма-эшик юруб сайловни бузушни

яхши кўрурлар. Имомларимиз, халойиқға ваъз ва насиҳат ўрнига, тўй ва жанозаларда юруб, жома кийишни яхши кўрурлар. Бойларимиз орқа-ўнгларига қарамасдан, фойда ва зарарларини ойирмасдан бир-бирларига рақобат қиламан деб “бонка” ва “кредит”ларини кўпайтуруб, дўффилари тор келганда рус ва яхудийларнинг букиб-синишини яхши кўрурлар. Мўйсафидларимиз намоз ва ниёз ўрнига, масжид эшигига йиғилиб ўтуриб, ҳар кимни ғийбат ва шикоят қилишни яхши кўрурлар. Муаллимларимиз бир-бирларидан қизғонишуб, болаларни арзон ўқитаман деб, бир ўзларига юз, юздан ортиқ бола йиғуб, ўзлари тўй ва маъракаларда, болаларнинг умрини бекор ўтқаришни яхши кўрурлар. Аммо мен бўлсам, ҳозирги замонда индамасдан туришни яхши кўрурман” (Абдулла Авлоний. *Танланган асарлар. Тошкент, “Маънавият”, 1998. 227-бет*).

Агар Абдулла Авлоний мулоҳазаларининг ижтимоий-фалсафий моҳиятига диққат қилсак, унда миллатнинг ғайриахлоқий турмуши билан боғлиқ барча иллатлар мазмуни очилади. Қотиб қолган, айни пайтда, миллий тафаккурга чуқур ўрнашиб олган ушбу ижтимоий тенденциялар улус дарди билан яшаган саноклигина чинакам зиёли шахсларни бирин-кетин бадном қилиб келганини кузатамиз.

Аслида, ўша йиллари Туркистонда вужудга келган сиёсий вазият оқилона тадбир ва яқдиллик билан мустақилликни қўлга киритиш учун шароит яратган эди. Аммо зиёлилар ўртасида бирлик йўқлиги, миллий сиёсий партияларнинг ягона мақсадни англаб етмаганлиги, Туркистонда яшовчи барча халқ, элатларда эрк ғоясининг заифлиги ва парокандалиги сабабли кам сонли болшовойлар исканжасида қолган, ўз юртида уюша олмаган ўғлонларнинг қисмати аянчли кечди. Мустафо Чўқай бундай хотирлайди: “Табиий, бу муваффақиятсизлигимизнинг сабаби кўпдир... Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Русия инқилоби жараёни келтириб чиқарган вазият ижоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омиллар: миллий манфаатлар йўлида курашиш лозимлигини билганлари ҳолда

туркистонликлар ўзаро кучли бирлик қура олмадилар ва бунга улгурмадилар” (*Мустафо Чўқай. Истиқлол жаллодлари. Тошкент, 1992. 6-бет*). Муаллиф ўз фикри хулосаси сифатида ахлоқий ва фалсафий нуқтаи назардан яхши ва ёмон халқлар бўлмайдиган, бироқ сиёсий нуқтаи назардан масала бошқачароқ, яъни давлат қуриб, уни юрита билиш тайёргарлиги йўқлиги, турли мутахассислар ва халқ оммасини уюштириш тажрибаси бўлмагани, мавжуд сиёсий кучларнинг ўзаро ихтилофи боис “Туркистонда туркистонликларнинг муқаддароти (тақдири) устида ҳукмронлик учун Тошкент кўчаларида уруш бораётган бир пайтда туркистонликлар бета-раф сайрчи бўлиб қолдилар” (*ўша асар, 77-бет*), деб таъкидлайди.

Албатта, фожиага тўла бундай тарихий саҳифалардан яна кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Дарҳақиқат, миллий зиёлиларнинг ижтимоий табақа сифатида шаклланмагани ва жамиятда ижтимоий-ахлоқий қадриятларнинг заифлашуви оқибатида мустақиллик бой берилган. Мустақилликни ишташ билан уни англаш моҳиятан бошқа-бошқа экан. Уларни уйғунлаштириш учун кўплаб фидойи зиёлиларларимизнинг ҳаёти барбод бўлди.

Мазкур фожиалар замирида миллатнинг ўз-ўзини англаш муаммоси кўзга ташланади. Халқ ўзининг чинакам субъект, муайян моддий ва маънавий бойликлар яратувчиси экани, давлатга мансублиги, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши муҳим. Чунки аксар миллатдошларимизда шахсий манфаатларидан умуммиллий манфаатларни устун қўя билиш ҳисси ўта секинлик билан намоён бўлди (*Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Тошкент, “Шарқ”, 1998. 254-бет*).

Устоз Шариф Юсуповнинг хонликлар ўртасидаги ички зиддиятлар билан боғлиқ тарихий маълумотлари ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеликни аниқроқ тасаввур этишда муҳим аҳамият касб этади. “Ўтмишдаги ҳукмдорлар тарихи уларни сиёсат майдонига чиқарган халқнинг тарихи билан бевосита боғлиқ бўлишини, кўп ҳолларда шу

тарихнинг бир қисми бўлиб, унга сингиб кетишини... зотан, муайян тарихий шароитда халқнинг феъл-атвори, аъмоллари қандай бўлса, ўшанга лойиқ ҳукмдор унинг тепасига келишини бир неча бор исботламоқда" (Юсупов Ш. *Худоёрхон ва Фурқат. Тошкент, 1995. 93-бет*).

Ҳа, масъулият ҳамиша миллат зиёлилари зиммасига тушган. Шу халқ асрлар давомида буюк маданият ва илм-фан ривожига асос солган мутафаккирларни, инсоният тарихини истибдод занжиридан халос этган давлат арбобларини тарбиялаган бўлса, сўнгги даврларнинг тарихий фожиалари халқнинг феъл-атвори ўзгарганидан далолат берадими? Бизнингча, халқ қандай бўлса, шундайлигича қолган эди. Халқнинг қозию уламолари шариатни ҳукмдорга маъқул тарзда талқин этган бўлса, халқда нима айб?! Тарихда, аччиқ қисматлар силсила-сида бундайин адолатсиз турмуш тарзига нисбатан халқ исён қилган, кўзғолон кўтарган, ҳукмдорлар алмашган, аммо ҳар сафар алданаверган. Гап шундаки, улусни давлат ва ҳукмдор билан боғловчи, унинг ахлоқий сиёсатини таъминловчи зиёлилар қатлами шаклланмаган эди.

Юртимиз шўро мустамлакаси асоратига тушган, миллат зиёлиларига қарши аёвсиз қатағонлар, уларни ижтимоий қатлам сифатида йўқотиш кампанияси авж олди. Бундай оммавий қирғин муттасил – ҳар 10-15 йилда такрорланиб, вояга етаётган ёш авлодни ҳам ўз домига тортди. Шу сабабдан отаси қатағон қилинган ёки сиёсий айб қўйилган жабрдийдаларнинг қариндошлари, ҳаттоки дўст-биродарлари ҳам сургун қилинган, озодликдан маҳрум этилган ёки ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларга яқинлаштирилмаган. Таъкидлаш лозимки, зулм мафкураси қамчисидан қон томиб турган ана шундай оғир шароитда ҳам миллатнинг айрим зиёлилари ўз эътиқодига содиқ қолган. Аммо бу уларга жуда қимматга тушган.

Таассуфки, қувғин ва қатағон қилинган зиёлилар ўрнини коммунистик мафкура ғоя-

ларида тарбияланган маҳаллий зиёлилар тўлдирди. Улар ўтмиши ва маданиятидан маҳрум қилинган сипоҳларга айланди; инсонни эмас, қизил тузум сиёсатини ифода қилувчи, ҳимоя этувчи, энг даҳшатлиси, эркинлик, мустақиллик туйғуларидан мосуво бўлган "илғор ва етакчи куч" сифатида шаклланди. Бу "илғор ва етакчи" куч жамиятда хурфикр ва ғояларга қарши муросасиз курашувчи, эркинликка интилишни ўз вақтида пайқаб бўғувчи, мустамлакачилик асосларини мустаҳкамловчи, ўз замонасини турли "иллат ва унсурлардан" тозаловчи "шифокор" бўлиб хизмат қилди. Сирасини айтганда, эътиқодсиз, ўзлигини унутган, олий мақсадлари нафс эҳтиёжи билан йўғрилган, аҳли сиёсатнинг истаган йўриғига юрадиган манкурт "совет зиёлилари" вужудга келди.

Таниқли иқтисодчи ва сиёсатшунос Фридрих Хайекнинг ёзишича, маърифатли зиёлилар қолиб, жоҳил ва салоҳияти паст тоифанинг ҳокимият бўғинларига кириб келишига сабаб зиёлиларнинг – улар қанчалик маърифатли бўлмасин – бир мақсад атрофида ҳамфикр бўлиб бирлаша олмаслигидир (Хайек Ф. *Дорога к рабству. Москва, 2005. Сtp.143-144*). Қолаверса, уларнинг айримлари ўз ҳақиқатига эга бўлиб, сиёсий найрангларга мутлақо тоқати йўқ; ҳар қандай ҳокимият қарорига шубҳа кўзи билан қарайди ва уларни шахсий муҳокамадан ўтказади. Ҳокимият дардига чалинган маърифатбе-хабарлар итоатида бўлишни хоҳламайди. Шу сабабдан баъзи амалдорлар мушоҳада қилиш ва хулоса чиқариш салоҳиятидан маҳрум, итоатгўй тоифага суянади. Бу каби тоифа учун мақсаднинг моҳияти муҳим эмас, шахсий эҳтиёжи қондирилса бас. Ҳокимиятнинг эътирофи ва марҳаматидан баҳраманд бўлиш орзуси шу тоифа учун бирламчи рағбатдир. Бу ҳолат иккинчи бир ижтимоий иллатни келтириб чиқаради. Оломон орасидан лаббайчи, ҳар қандай топшириққа тайёр "танланганлар" ҳокимият идораларида раҳбарлик вазифасига тайинланади. Улар ахлоқсиз ва андишасизлиги билан ажралиб туради. Мазкур тоифадагилар ўзига ўхшамаганларга тоқат қила олмайди. Атрофида

кўринган зиёлиларни ўзига рақобатчи билиб, сиқиб чиқараверади. Қарабсизки, оз фурсат ичида жамият бир хил рангга киради.

Ўзбек миллий давлатчилик тарихида ғайрияхлоқий иллатларнинг бардавом бўлгани, миллий руҳиятда носоғлом қусурларнинг сақланиб келгани, таассуфки, бор гап. Бир вақтлар истилочиларнинг фойдасига хизмат қилган ташмачилик, хоинлик, саводсизлик, мансабпарастлик, иккиюзламачилик, айни пайтда, умуммиллий манфаат ва мақсадларни англамаслик қатағон йилларида ҳам, “Ўзбеклар иши” даврида ҳам янгича кўри-нишларни намоён этди. Тан олиш лозим, мунтазам олиб борилган аёвсиз таъқибларда бир-биримизни сотиш ва шу орқали маълум сиёсий имтиёзга эга бўлиш кайфияти устувор эди. Айни пайтда, халқни бадном қилишда ғанимларимиз жуда усталик билан йўл тутди. Бошқача айтганда, “сопини ўзидан чиқаришди”. Ўзбек халқидан чиққан, шу халқнинг нон-тузини еб катта бўлган шахслар ва бошқа кишиларнинг кўли билан иш кўрилди (Каримов И. *Халқимизнинг оташқалб фарзанди. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1992. 22-бет*). Дарҳақиқат, тоталитар сиёсат зуғуми остида қолган ўзбек зиёлиси руҳиятига деспотик кайфият сингиб қолган. Бундай ижтимоий шароит эса миллатга мансуб ҳар қандай ғояни ўлдириб келган. Оқибатда ўз ҳақиқати ва принципига эга бўлмаган зиёлининг руҳиятини иродасизлик, тобелик, доимий кўркув қамраб олган.

Собиқ иттифоқ республикаларида ўтиш даври ниҳоятда зиддиятли кечганини биламиз. Айрим республикалардаги талотўпларда кечаги диссидентлар ва турмадан чиққан жиноятчилар ҳокимият тепасига келди. Шу тариқа уддабурон юлғичларнинг қонуний ва қонундан ташқари тоифалари пайдо бўлди ва навбатма-навбат сиёсий ҳокимият бошқарувига кириб борди. Йиллар давомида яратилган ижтимоий тафовут халқнинг маънавий оламини ҳам хиралаштириб, оқ-қоранинг фарқиға бормайдиган оломонни вужудга келтириб қўйган, ким кўпроқ тарафдор

ийғса, шу ҳокимият тепасига келарди. Миллатни зиёлисидан, элни маънавий оламидан маҳрум қилган сиёсий манфаатлар халқни таназзул сари етаклади. Нуру зиё таратувчи шахсларидан маҳрум бўлган миллат мисоли япроқлари тўкилиб хазон бўлган яланғоч, мевасиз дарахтга айланди. Оқибатда собиқ иттифоқ республикалари аксариятида фуқаролар уруши, диний-этник асосдаги можаролар минглаб бегуноҳ одамларнинг қурбон бўлишига олиб келди.

Мустақиллик халқимизга ўзлигини англаш ва миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятларни уйғунлаштириш имкониятини очиб берди. Миллатнинг урф-одатлари, тарихий қадриятлари билан бир қаторда жаҳон маданияти ҳам бугунги турмуш тарзимизда уйғунлашиб келаётганини кузатиш мумкин. Шундай экан, биз бугун адолатли жамият, ҳуқуқий давлат қуришдаги интилишларимизга тўғаноқ бўлаётган асрий иллатларнинг мазмун-моҳиятини англаш баробарида унга қарши етарли чоралар-тадбирлар белгилай оляпмизми?!

Мустақиллик шароитида миллий руҳият, халқнинг ижтимоий-сиёсий, маданий савияси таҳлил қилинганда, тарихий-ақидавий турмуш тарзига хос айрим иллатлар такрор уйғонаётганини кузатамиз. Жумладан, социолог М.Бекмуродов бундай хулоса чиқаради: “Биринчидан, одамларда собиқ тузум асоратлари, эскича тафаккур қилиш хусусиятларининг сақланиб қолаётгани; иккинчидан, одамларда ташаббускорлик, янги фаолиятни бошлаб юборишдан чўчиш, ҳадиксираш туйғусининг мавжудлиги; учинчидан, янги фаолиятни бошлаш учун етарли билим ва малаканинг етишмаслиги, хорижий тилларни билмаслик ва замонавий алоқа воситалари, ранг-баранг коммуникация тизимларидан фойдаланиш малакасининг сустлиги, компьютер саводхонлигининг пастлиги; тўртинчидан ва энг таассуфлиси ана шу камчиликларни тез бартараф этиб, ишга киришиш учун шижоатнинг сустлигидир” (Бекмуродов М. *Фуқаролик жамияти*

ва ўзбек менталитети. “Хуррият”, 2002 йил 9 октябрь). Аслида, миллатнинг айнан шу каби хусусиятлари ва руҳий ҳолати унинг ўз истиқболига бўлган муносабатининг сиёсий-ахлоқий даражасини белгилайди. Олим ўзбеклар табиатан жамоавий халқ бўлганидан ўзлигини ҳамиша атрофдагилар муносабатига кўра англашга мойил экани, масалан, тўй ёхуд маъракаларни уларда кимлар қатнашгани, қанча одам йиғилганига кўра баҳолашга одатланганини таъкидлайди.

Менимча, айрим маъносиз ва маърифатдан йироқ одат ва маросимларимиздан воз кечишга ўзбек зиёлисида жасорат етишмапти. Зеро, ҳар қандай миллат ўз истиқболига тўсиқ бўлаётган иллатларни рўй-рост тан олиб, уларни бартараф этишга ирода қилсагина юксалади. Маънавий янгиланиш турли тадбир, воситаларни қўллаб, миллатни ғафлатдан – ҳушёрликка, билмасликдан – билишга, зарардан – фойдага, саволдан – жавобга, муаммодан – ечимга, камбағалликдан – бойликка олиб ўтиш йўлларида бирдир. Инсонни ана шу муаммоларни ечиш учун зарур бўлган фазилатлар билан қуроллантиришимиз керак. Ана шулардан бири – жасоратдир (Қуროнов М. *Жасорат. “Халқ сўзи”, 2003 йил 31 январь*). Жасоратли бўлиш – маърифат билан юзланмоқ демакдир.

Маърифат инсонни ўз эркинлигини англашга етаклайди. Шахс том маънода эркин бўлсагина миллат зиёлисига айлана олади. Унинг эркинликка бўлган ишончи ва эътиқоди хатти-ҳаракатини белгилайди. Биз эркинликни соғинган халқмиз, аммо уни ўтмиш таҳқирларидан сўнг ўзликни англаш жараёнида ҳазм қилиш оғир кечади. Жамиятнинг эркинлиги ва ижодий кучи – инсондадир. Инсон қанчалик маънавиятга тўйинса, замонавий билимлар билан қуролланса, меҳнати қадрланса, у шунчалик юксалади, халқини ҳам юксалтиради. Эркинликнинг душмани – ичимизда яширинган шикаста руҳиятимиздир. Ана шу руҳиятни эркинликка олиб чиқмоқ лозим.

Ҳар бир шахс эрки, кадр-қимматининг устуворлиги – миллий тараққиётга элтувчи

йўлдир. Миллатнинг адолатли жамият барпо этиш йўлидаги орзу-интилишининг амалий ифодаси руҳияти соғлом шахсларнинг ақл-идроки ва эътиқоди асосида рўёбга чиқади. Миллат зиёлисининг адолати ҳақиқатга хизмат қила олиши ва бунда фидойилик кўрсатиши давлат сиёсатининг адолатлилиги билан амалда таъминланади. Фақат эътиқоди мустаҳкам, маънавий руҳияти муштарак бўлган шахсларгина халқни миллат даражасида бирлаштиришга ва буюк мақсадлар сари етаклашга қодир. Ушбу муаммолар бугун миллат зиёлиси ким ва у қандай бўлмоғи лозим, унинг миллат шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратилган маънавий қудрати қай даражада, унинг жамият олдидagi масъулияти нималарда намоён бўлади каби саволларга жавоб топишга ундайди. Бу борада Мустафо Чўқай бундай дейди: “Миллий зиёли на демакдур? Илк қарашда бу масала қулай кўрунса-да, ҳақиқатда бу сўроққа тўғри жавоб бера билиш ўнғай бир нарсаси эмасдир. Ҳар ўқуғон, таҳсил кўрган одамни зиёли деб аташ ва уни мансуб бўлгон миллатининг “миллий зиёлиси” сифатинда санаш мумкинми? Табиий, бу мумкин эмас. Биз ёлғиз бир белгили ғоя орқасиндан юрган ва бу белгили ғоя теварагинда тўпланган ўқумишчиларнигина зиёли деб атай оламиз. Миллий зиёлилар синфига эса ўз халқига сиёсий, ижтимоий ва ҳуррияти йўлида хизмат этмакчи бўлгон зиёлиларгина кира оладилар. Зиёлиларнинг вазифаси юксак ва муқаддас бўлғони каби кўп оғирдир” (*Мустафо Чўқай. Қўқанд мухторияти. “Шарқ юлдузи”, 2002 йил, 2-сон. 129-бет*).

Зиёлилар ижтимоий-маданий жамоа, фаол позицияга эга гуруҳ, ақлий ва ижодий меҳнат билан шуғулланувчи илғор мутахассислар, уюшган, хайрихоҳ ва маслакдош, эътиқоди ва ғурури баланд, иродаси бақувват қатлам вакиллари дир. Зиёлилик бу касб ёки ваколат эмас, балки қалбнинг ҳолати, у касбий мутахассислик билан белгиланмайди. У комилликка интилувчи руҳий изланишдаги шахснинг ички олами, ўз ғояларига содиқлик даражаси, ўзгалар учун ўзини бағишлай олиш иродасидир. У талабчанли-

ги, мурасасизлиги, таваккалчилиги, айтиб ва англаб бўлмас хатти-ҳаракатлари, баъзида ўзини ўзи инкор қилиши ва яна қайтадан руҳий янгиланиши билан ажралиб туради.

Ҳақиқий зиёли, даставвал, ботинан мустақил шахс. Унга ташқаридан таъсир ёхуд тазйиқ ўтказиб бўлмайди. У воқеа ва ҳодисаларни тўлалигича ўз изтироблари билан қабул қилади ҳамда ўз фаолиятида намоён этади. Шу тариқа халқ шунчаки билимли одамни эмас, ўз билимига эътиқод қилиб яшаган зиёлини миллат шахси даражасига кўтаради.

Бугунги даврда – миллий қадриятлар тикланаётган, аммо зиёлилик ҳали ночор бир шароитда рақобатбардош, салоҳиятли мутахассисларга бўлган талаб албатта катта. Аслида зиёли шахслар шу қатлам таркибида ҳам пайдо бўлишини эътибордан қочирмаслик керак. Бугун бизга ишлаб чиқаришнинг барча соҳа ва йўналишларини модернизация қилиш, жамоани рағбатлантириш, ташаббускорликни ўстиришга қодир, масъулиятли, ватанпарвар етакчилар керак. Малакали мутахассис, менежер-бошқарувчи шахсларни етиштириш ва уларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш тегишли ҳуқуқий асосларни жорий қилиш билан амалга ошади. Улар миллатнинг замонавий бошқарувни ташкил эта оладиган салоҳиятли қатлами сифатида халқ олдидаги вазифа ва муаммоларни ҳал этувчи, ислохотларни амалга оширувчи етакчи куч бўлиб хизмат қилади.

Маълумотларга кўра, ривожланган давлатларда миллатнинг 10-15 фоиз зиёлиси ва салоҳиятли менежерлари маънавий неъматларни яратиб беради. Бундай маънавий “энергия”дан оқилона фойдаланиш жамият тараққиётини белгилайди. Аммо бу кучни ўз ҳолига ташлаб қўйиш ёки суистеъмол қилиш давлат яхлитлигига, ҳокимият легитимлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу сабабдан кенг кўламли ислохот ва ўзгаришларга тайёр бўлмаган, давлат ёхуд ҳокимият

берган имкониятларни ўзгалар билан баҳам кўришни истамайдиган сиёсатчилар миллатнинг салоҳиятли шахсларидан фойдаланмайди. Оқибатда, жамият тараққиётдан ортда қолади, миллатнинг маънавий янгиланиши, фуқароларнинг фидойилиги, ёшларнинг садоқати рўёга айланади. Зиёлилар эса ижтимоий қатлам сифатида омма ичига сингиб кетади. Айримлари бу диққинафасликдан қурбон бўлади, имкон топганлари қочиб қутулади.

Қадимги юнон файласуфи Антисфен “Яхши ва ёмон фуқароларни фарқламаган давлат таназзулга маҳкумдир”, деган экан. Унинг фикрича, маърифатли, ҳалол фуқаролар давлатнинг ўзагини, ҳокимият асосини ташкил этиши ва уни шакллантириши лозим. Олам мутафаккирларининг башорати инсоният тарихида қанчалик исбот бўлмасин, аммо мазкур ғояларни сиёсий тизим ва давлат бошқарувига татбиқ этишда нафс балоси устун келмоқда.

Энг ачинарлиси, бундай салбий ижтимоий муҳитда адолатли, эътиқодли, маърифатли, зиёли шахслар таъқиб қилинишига замин яратилади. Зеро, адолатпарвар одамлар мавжуд тузум учун хавфли бўлмаса-да, тарихда, деярли барча давлатларда, таъқибга олинган, қувғин-қатағон қилинган.

Ҳокимият ўз сиёсатида миллий қадриятлар мазмун-моҳиятини ифода қилмаса, уни амалий фаолиятининг мезонига айлантирмаса, жамиятда ҳуқуқ-тартибот тизими адолат ғояларини рўёбга чиқара олмайди. Ушбу занжирда зиёлилар нафақат маънавий мерос яратади, балки халқ ва давлат муносабатларининг ахлоқий мезонини белгилайди, мувозанатни сақлайди, тараққиёт бардавомлигини таъминлайди. Шу боис, улар эъзоз-эътирофга ва ҳимояга муҳтож қатлам ҳисобланади. Уларнинг фаолияти билан жамиятда миллат руҳиятини соғломлаштирувчи маърифий сиёсатнинг ахлоқий мезонлари қарор топади. Муносабатларнинг шу тариқа уйғунлашуви эса жамиятда адолат асосларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Наби ЖАЛОЛИДДИН

URUSH VA TINCHLIK

Уруш нима? Ушбу тамсил уни англашга кўмак берса эҳтимол: болалигида қарийб барча ўғил болалар чўзма (рагатка) ўйнайди. Чўзмани тош билан “ўқлаб”, дарахтлар оралаб оҳиста-оҳиста қадам ташлайсиз. Кўзлар дарахт шохларида – чумчуқни пойдайсиз. Ниҳоят, кўзингиз чиройли бир чумчуққа тушади. Уни чўзманинг айриси орасидан мўлжалга олиб турасиз-да, отасиз. Куш ерга кулайди. Жон талашиб, роса типирчилайди. Бу ҳолатга қарагани унча-мунча одам бардош қилолмайди. Чунки у ўлимнинг аянчли суратидир.

Урушда эса одам одамни овлайди. Тасаввур қияпсизми, кўлига қурол олиб, ҳамқавмини ўлдириш пайида бўлади. Ҳа, ўша – Оллоҳ сайлаган, суйган, коинот ақл-тафаккурининг гултожи дея таърифланган, қалб ва руҳининг имкониятлари ҳақида оғиз тўлдириб сўзлаганимиз одам. Уруш кўрган бўлсам-да, бу ҳолни тушунишга ақлим ожиз, у шууримда айланаверади-айланаверади, лекин... Ўқ тегиб кулаган инсоннинг жон талашиб типирчилаши эса, чумчуқниқидан юз, минг карра аянчли, даҳшатли!

Уруш балоси инсониятга ибтидодан йўлдош бўлиб келади. Узоққа бормайлик, ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в)нинг ҳадиси шарифларида уруш ҳаром қилинган кунлар, ойлар ҳақида гаплар бор.

Демак, одамзод шу қадар кўп жанг қилганки, ҳақ дин пайғамбари маълум кун ва ойларда уни тақиқлашга мажбур бўлган. Қаранг, одам бир-бирини ўлдиришга шу қадар ўч!

Хўш, инсоният қачон урушга киради? Қадимда майда-чуйда қабилалар бир бурда нон, ўлжа ёки шунчаки муштумзўрлик вадидан урушган бўлса, давлатлар юзага келгач, уруш босқинчилик тусини олди. Шунга яраша қурол-яроғ ҳам такомиллашиб борди. Ўзаро урушлар ойлаб, йиллаб, ҳатто бир неча давлатлар иштирокида давом этадиган бўлди. Муҳорабалар бир давлатнинг бошқа бир давлат устидан ҳукмронлик қилиш, барча бойликларини талаш, ерларини қўшиб олиш, бора-бора эса оламга эга чиқиш ниятида амалга оширилган. Гоҳо икки мамлакат ҳукмдорининг ўзаро низоси сабаб (аёл, от ёки насаб талашиб) ҳам уруш бошланиб кетаверган.

Энг даҳшатли ва узоқ чўзилган уруш Иккинчи жаҳон муҳорабасидир. Унда 50 миллиондан ортиқ одам қурбон бўлган. Фашистлар қилган ваҳшийликларнинг маълум бўлаётган янги-янги тафсилотлари инсониятни ҳамон даҳшатга солмоқда. Одам боласининг шундай ёвузликларга қодирлиги ҳарчанд уринмайлик ақлга сиғмайди. Фашистлар аёллар, болалар, қарияларни тириклайин ёққан, кўмган, газ камераларига қамаган, осган,

отган. Инсон териси, бош чаноғи, сочидан турфа буюмлар ясалган. Лабораторияларда тирик одамлар устида ваҳшиёна тажрибалар ўтказилган ва ҳоказо. Фашистлар давлатида инсон боласини турли усулда ўлдириш, қийноққа солиш бўйича бутун бир тизим ва кўрсатмалар яратилган. Буларнинг барини одам, ҳа-ҳа, одам амалга оширган.

Айтинг-чи, сизнингча, Ҳитлер ким? Албатта, у ҳам инсон. Лекин унинг ваҳшийликларини санашга тил ожиз. У ўз қилмишларини ёмонлик деб ўйлаган дейсизми? Асло ундай ўйламаган. Қўл урган барча ёвузликлар унинг наздида эзгулик эди. Бир сўз билан айтганда, ўз миллатини дунёда танҳо ҳукмрон қилмоқчи бўлган у. Кейин-кейин уни савдойига, руҳий хастага чиқаришди. Аммо уруш чоғи миллион-миллион одам унга эргашиб, олқишлади-ку!

Бировнинг юртига бостириб кириб, вайрон қилган, халқини қирган ҳам ўз қилмишини эзгулик, деб тушунгач, Ватанини ҳимоя этиш ниятида урушга кирганларнинг иши албатта эзгулик бўлади-да. Бироқ урушдан (қандай уруш бўлмасин) эзгулик қидириш одамзод ақлининг ноқислигидан, дейиш мумкин.

Урушни кимлар бошлайди-ю, кимлар унинг қуроли, қурбони бўлади? Албатта ҳукмрон доиралар, сиёсатчилар, гоҳо йирик

сармоядорлар манфаат илинжида нифоқ оловини ёқади. Улар асосан катта ёшли, маълум ҳаётий тажрибага эга кишилар бўлади. Аммо, тарихдан аёнки, ҳар қандай урушнинг асосий юки ёшлар зиммасига тушади. Яъни қирғинбаротга ҳамиша ёшлар рўбарў бўлади. Йигирмага кириб-кирмаган бўз бола учун уруш ўйин, эрмакка ўхшайди, жон эса, қадрсиз бир матоҳ. Бу ҳолни мен ҳам Афғон урушида бошдан ўтказганман. Ҳар тарафда отишма бўляпти-ю, пинак бузмай юраверганман, пана-пасткам жинқўчали қишлоқларнинг ҳар муюлиш ёки девори ортида ўлим хавф солиб турганини сезсам-да, дадил кезаверганман. У кезлар бор-йўғи ўн тўққиз яшар йигитча эдим. Кейин-кейин, ёшим улғайгач англадимки, дадиллигим довжуракликдангина эмас (эҳтимол, озми-кўпми қўрқмаслик ҳам бўлгандир), асосан ғўрлик, ҳаётнинг қадрига етмаслик, урушни романтика қабилида қабул қилганимдан экан. Чунки орадан ўн йиллар ўтиб, хизмат тақозоси билан тўппонча отиш машғулотида қатнашдим: оддий нишонга теккизиш керак эди. Лекин қуролни ушлашим ҳамона руҳим чўқди. Ўргатувчи буни пайқаб, дарров тўппончани қўлимдан олди. Ўшанда тушунганман, энди менинг шоир юрагим уйғонган, ўлдириш тугул қуролни ушлашга ҳам тоқат қилолмас эканман.

Кўпинча командирлардан тортиб оддий аскарларгача жангга ичкилик ичиб ва ҳатто наркотик модда истеъмол қилиб киради. Қўрқувни энгиш учун! Қолаверса, шуури, қалби тугён қилади-да. Сархушлиқда эса киши дадил, қўрқмас бўлишдан ташқари, нима қилаётганини ҳам билмай қолади. Аслида-ку, одам урушда ярим маст, қарахтликда, деймизми, юради.

Бир куни яқин дўстлар даврасида ўтирган эдик. Улфатчилик авжида. Икки киши уруш қатнашчисимиз. Шеригимнинг кайфи ошиб қолди шекилли, урушда асирга тушган душманни кўплашиб қай аҳволга солганларини гапира кетди (тафсилотини айтмайман). Қарасам, ҳозиргина чақчақлашиб ўтирган жўраларимиз жиддий тортиб, гапиргувчи-га бакрайиб қолишган. Шеригимни оҳиста

Қуролланишга дунёда 1960 йили 200 млрд., 1970 йили 400 млрд., 1990 йилга келиб 1 трлн. АҚШ доллари сарфланган. Ушбу кўрсаткич 2000 йилда 4 трлн., 2010 йилда 16 трлн. АҚШ долларига етган. Ваҳо-ланки, биргина қирувчи учоққа кетган маблағга 20 миллион кишини боқиш, битта бомбаловчи самолёт сарф-харажати 37 та мактаб, қитъаларо ракетанинг кучига 60-70 та кўп қаватли бино ва битта крейсер ўрнига 16 минг коттеждан иборат шаҳар қуриш мумкин.

туртдим, парво қилмади. Шартта елкасидан тутиб, “хе-эй!” дедим-да, силтаб ташладим. Ўзига келди. Келдию йиглаб юборди. Билдимки, дўстим ичкилик сабаб ўша ишларни қилгандаги ҳолатига тушган. Чунки ўшанда ҳам маст бўлган. Ҳа, урушда инсоннинг дийдаси ана шундай қотиб кетади.

Яна бир мусибат шуки, урушда одамлар ўртасидаги адоват чек-чегара билмай қолади, улар шафқат нелигини унутиб қўяди. Ёки аксинча, кимлардadir меҳр-шафқатнинг олий кўринишлари намоён бўлади.

Тагин бир озгина хотира қўшсам, айбга буюрмассиз: бир қишлоққа душман ўрнашиб олган эди. Агар тўғри бостириб кирсак, кўп талафот кўрамиз. Маъқули – аввал тўп ва танклардан ўққа тутиш. Лекин қишлоқда тинч аҳоли ҳам бор-ку! Бошлиқларимиз кўлига “карнай” олиб, ўрис, пуштун, англиз тилларида аёллар ва болалар қишлоқдан чиқиб, бизнинг оптимизгга ўтиб олиши мумкинлигини айтди. Бу бизникиларнинг урушда ҳали ўз қиёфасини йўқотмаганидан дарак эди. Бундан эса қалбларга оз бўлса-да илиқлик югурарди.

Ниҳоят, қишлоқдан икки аёл ўн беш-йигирма чоғли болани етаклаб чиқиб келди. Бола шўрликларнинг юз-кўзларида кўркув акс этиб турарди. Оптимизгга ўтказиб юбордик. Бир пайт аёллардан бири келиб, взвод командиримизнинг (ўрис) оёғи остига ўзини ташлади.

– Нима деяпти бу “баба”? – деб сўради у мендан ёвуз тиржайиб.

– Болалар нон деб йиғлаяптийкан. Қишлоқдан нон обчиқволай, деяпти, – дедим мен.

Командир “Балки шпиондир”, дея рухсат бермади. Бизда ҳам озиқ-овқат танқис эди. Шунинг учун болаларга раҳмим келиб, командирни кўндиришга уриндим. Ахийри рухсат берди-да, менга масхаромуз боқиб, деди:

– Қариндошларингга раҳминг келди-да, а?! – У афғонларнинг мусулмон эканига, ранг-рўйимиз ҳам ўхшашлигига ишора қилганди. Айни пайтда командирнинг юз-кўзида раҳм-шафқатдан асар ҳам йўқ эди.

Урушда, энг аввало, оддий халқ – кексалар, аёллар ва болалар азият чекади, неки хорлик-хўрлик бўлса, шулар кўради. Мен бу ҳақда жуда кўп ўйлайман. Бирон юртга (ички уруш бўлса, шаҳарга, қишлоққа) бостириб кирган ғаним, биринчи навбатда, аёллар билан болаларни хўрлашга тушади. Чунки у йўл-йўлакай кўп нарсасини йўқотган, кўп азобларни бошдан кечирган, энди ўч олиш пайида бўлади. Эр кишини отишлари, чопишлари, сўйишлари мумкин. Бир-икки дақиқа чидаб турса, савил жондан қутулади-қўяди. Бироқ аёллар ва болаларнинг хўрланганини кўришдан Худо асрасин. Қилмиши учун жазоланмаслигини ҳис этган ғаним калласига келган номаъқулчиликдан қайтмайди. Урушнинг энг даҳшатли кўринишлари ана шунда намоён бўлади.

Яқинда телевизорда Иккинчи жаҳон уруши қатнашчисининг хотираларини эшитиб қолдим. Воқеа Белоруссияда бўлган экан. Қўшин Минскни қўлга киритгач, ҳарбийларга ўрмонда фашистларнинг додини берган партизанлар ҳам келиб қўшилади. Энди кейинги манзиллар учун жанг бошланади. “Улар (яъни партизанлар) биздан фарқли жанг қиларди: қандайдир жонфидо, аёвсиз, шафқатсиз... Бунинг сабабини кейинроқ тушундим. Фашистлар партизанларнинг туғишганларини отиб ташлаган ёки тириклайин ёқиб юборган, қишлоқларини вайрон қилган. Уларнинг юрагида нафрат, қасос ва яна қасос яшарди, холос”, дея эслайди фахрий. Уруш инсонни ана шундай ўзгартиради.

Уруш қўрган кишилар билан учрашувлар-да кўпинча улардан “Одам ўлдирганмисиз?” деб сўрашади худди машхур “юлдуз”ни учратгандек. Саволи шўрлик уруш қатнашчиси-нинг юрак-бағрини тилкалаб ташлашини ўйлаб ҳам ўтиришмайди. У эса не деб жавоб беришини билмайди. Тан олсинми, рад этсинми? Ахир, бу унинг бир умрлик азоби-ку!

Уруш ҳақида бадиий асар ёзиш қийин. Биз Толстой, Шолохов, Хемингуэйни, ўзимиздан Ойбек, Шухрат, Ўткир Ҳошимов, Қўчқор Норқобилни биламиз. Урушда иштирок этиб, у ҳақда асар ёзиш икки ҳисса қийинроқ. Чунки мудҳиш кунларни яна қайта яшашингга, яшаганда ҳам ойлаб, йиллаб мунтазам яшашингга тўғри келади. Бунинг азобини бошидан ўтказган билади.

Уруш ҳақида кўп гапирдим. Аслида муд-дао тинчлик ва унинг қадри борасида сўз-ламоқ эди. Назаримда, тутган йўлим тўғри. Чунки уруш офатини ҳис этмай туриб, тинч-ликнинг моҳиятини англаш мушкул. Дунё адабиётида уруш ва тинчликни кенг миқёсда тасвирлаб берган, талқин ва тадқиқ этган ёзувчи ҳазрати Толстой десак муболаға бўл-мас. У “Уруш ва тинчлик” романининг учинчи жилдини бундай бошлайди: “1811 йил охи-рига келиб, Ғарбий Оврупо қўшинларини астойдил қуроллантириш ва тайёргарлигини кучайтиришни бошлади ҳамда 1812 йилда бу қўшин – миллионлаб одамлар Ғарбдан Шарққа – Русия сарҳадлари сари йўл олди, зеро, 1811 йилдан Русия кучлари ҳам худди шундай ҳаракат қилганди. 12 июнда Ғарбий Оврупо қўшинлари Русия сарҳадларини бу-зиб кирди ва уруш бошланди, яъни инсон

ақлу тафаккурига ва умуман бутун инсоният табиатига зид ҳодиса рўй берди. Миллион-лаб одамлар бир-бирига қарши беҳисоб ваҳ-шийликлар, хиёнат, ўғрилиқ, сохтакорлик, қароқчилик, ёнғин ва қотилликларни содир этардики, жумлаи олам қозилари асрлар оша бундайин жиноятларни ҳам этолмайди ва айна дамда уларни амалга оширган ки-шилар қилмишларини жиноят, деб ҳам бил-майди” (муаллиф таржимаси).

Бу ерда буюк ёзувчининг “...уруш бошлан-ди, яъни инсон ақлу тафаккурига ва бутун инсоният табиатига зид ҳодиса рўй берди”, деган фикрига энди қўшилиш қийин, негаки, қирғинбарот одамзод феълдаги, табиати-даги хос ва турғун жиҳатга айланиб бўлган. Миллионлаб одамларнинг бир-бирига кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ваҳшийликлар қили-ши эса урушнинг асл қиёфасидир. Умуман, Толстой одамлар тинчлик даврида қандай ташвишлар, ўй-хаёллар билан яшаганию урушда ўзини қандай тутганини моҳирона чизиб беради ва уларни кўпроқ уруш тарбия-лаганини исботлайди.

Қадимги одамлар саводсиз, ёввойироқ бўлган ва ҳатто улар учун бир-бирини ўлди-риш оддий эҳтиёждек туюлган, деймиз. Ҳа, ҳозирги инсоният ақлли, ўқимишли, тараққи-ёт билан баробар одимлайди, фикрлайди, юлдузни бенарвон уради, яъни коинотни ҳам забт этмоқ пайида. Лекин бир-бирига қурол ўқталмоқдан тийилгани йўқ. Аксинча, ўлди-ришнинг турфа усулларини ўйлаб топмоқда. Энди урушлар ҳам “майдалашгандек”, шах-сийлашгандек. Узоқ йиллардан бери ўйлаб келган фикрим бу кун ўз исботини топгандек. Мен уруш одамзоднинг эрмагига, шунчаки то-мошасига айланиб қолишдан қўрқар эдим. Қўрқанимча бор экан: бугун инсон нафақат бирон гоя учун, балки ўзини кўрсатгиси ке-либ қолса ҳам биродаркушлик қилмоқда. Шунчаки эрмак учун, киприк ҳам қоқмай би-ровнинг жонига зомин бўлмоқда. Ўзича ҳар хил гуруҳлар ва ҳатто давлатлар тузиб, “бил-ган қўшиғини айтмоқда”. Энг ёмони, энг даҳ-шатлиси, урушни, одам ўлдиришни оқлашга-ча бормоқда. Йўқ, урушни, тирик жонга қасд қилишни ҳеч қачон оқлаб бўлмайди!

Инсоният цивилизацияси эллик олти асрга тенг бўлса, шундан фақат уч асри (294 йил) осойишта ўтган, холос. Шу давр мобайнида 8 мингга яқин абадий тинчлик битимлари ту-зилган, лекин уларнинг амал қилиш муддати аксар ҳолларда 10 йилдан ошмаган.

Мана, бир неча йилдирки, Украинадек йирик давлат нотинч. Бу талотўпларда четки душманларнинг қўли борлиги тайин. Бироқ шўрлик халқни бу қўйга солганлар, энг аввало, ношуд раҳбарлар, бақироқ сиёсатчилардир. Бутун бир мамлакат учга бўлиниб олиб, бир-бирининг гўштини емоқда. Бу ҳам урушнинг инсон руҳиятига таъсири, ақлу тафаккурини кўр қилиб қўйишининг исботидир. Ачинарлиси, минглаб одамларнинг ёстиги қуриди. Энди жанг қилаётган кимсаларнинг юз-кўзига бир боқинг: на изтироб, на заҳмат зухур этади, тиржайган совуқ турқ-ангор... Ўз халқига қарши қурол кўтараётгани хаёлига ҳам келмайди. Ахир, уларнинг ота-боболари дунёни фашизм балосидан қутқармаганмиди?! Ўша урушда олд сафда туриб, жон бериб курашмаганмиди?! Наҳотки ўша инсонларнинг зурриёди бўлса бу манқуртлар?!

Сиёсатчилар-ку нафсу ҳокимият васвасасига йўлиққандир. Аммо Украинанинг таниқли шоиру ёзувчилари, санъаткорлари, спортчилари, умуман зиёлилари қани, қаёққа қарамоқда улар?! Наҳотки ўз Ватанига, халқига ачинишмаса?! “Ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ баравар ёнади”, деганларининг далили эмасми бу! Демак, ҳар бир халқнинг илғорлари уйғоқ ва сергак турмаса, ҳозирги мураккаб даврда ватани бошига қора кунлар тушиб қолиши ҳеч гап эмас экан.

Президент Ислон Каримовнинг мустақилликнинг дастлабки йилларида айтган бир гапи ҳамон қалбимни нурга чулғайди: “Мен ҳар қандай сиёсий курашларни, таъбир жоиз бўлса, сиёсий найрангларни бир гўдакнинг бир томчи кўзёшига алишмайман”. Таҳсинга

лойиқ сўзлар. Ҳар қандай эзгу ва буюк ишнинг асосида тинчлик ётади. Ўзбекистон ана ўша гўзал гоа атрофида бирлашиб, ўз мақсад-муддаоларига етмоқда.

Бугун инсон зотининг онг-тафаккури ривожланиб, осмонларга чиқиб кетаётганидан, тараққиёт мислсиз даражага етаётганидан лоф-қоф урамиз. Лекин бу танганинг бир томони. Агар одамзод чиндан ҳам олий мавжудот бўлганда эди, олам аҳли пешволари каллани бир жойга қўйиб, жамики қирғинбарот қуроллардан воз кечган ва ўзаро муносабатларни муроса ва келишув асосида йўлга қўйган бўлар эди. Афсуски, бу ҳали-бери ширин орзулигича қолаверса керак.

Агар менга қолса бир тажриба ўтказардим: жисмонан соғлом йигирма чоғли ўғил ва қиз болаларни ажратиб олардим. Улар ота-онаси бағрида яшаб, алоҳида мактабда ўқишарди. Уларга интернетнинг ёвуз ва аҳмоқона сайтларига кириш, жангари фильмларни кўришга рухсат этилмасди. Телефондан ҳам зарур эҳтиёж учун фойдаланишар, ахборотни ҳам оқилона танлов асосида ўқишар эди. Асосан китоб мутолаа қилишарди, манзарали гўзал жойларда сайр этишарди. Улар ва атрофдагилар сокин ва оҳиста гапиришар, чиройли суҳбатлар қуришар эди. Бу ҳол ўн саккиз ёшга тўлгунларича давом этарди. Ана шундай тарбия кўрган болалардан даҳолар чиқиши шубҳасиз. Улар капалаклар парвозидан завқланади, борлиққа қулиб боқади, гулу чечаклар ҳидидан сармаст бўлади... Бир сўз билан айтганда, улар тинчлик одамлари! Демак, бутун инсоният тинчлик одамига айланиши керак!

QORA TUYA HIKMATI

*Сени топмоқ баче мушқилдурур,
топмаслиг осонким,
Эрур пайдолигинг пинҳон,
вале пинҳонлигинг пайдо.*

Алишер НАВОИЙ. “Зихе хусунг зуҳуридин...”

*Кути ўчиб шунда қўрқувдан,
Барча энур Тангрини таниб
Ва осийлар қулар юзтубан
Ловуллаган ўтга чулғаниб.*

Александр ПУШКИН. “Қуръондан иктибос”

“Дўл тоғи ва етти осмон” мақоласи (“Та-
факкур”, 2014 йил 4-сон) муштарийларни
бефарқ қолдирмагани каминани муаллиф
сифатида мамнун этди, албатта. Муштарий-
лар гоҳ юзма-юз учрашиб, гоҳ қўнғироқ қилиб
мақола ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён

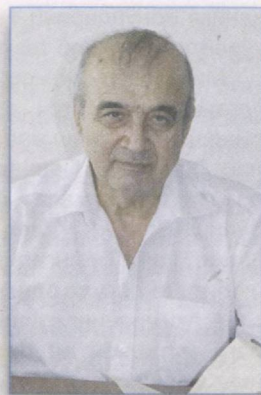
этди. Уларнинг аксарияти мақоланинг бош ғоясини қўллаб-қувватлаб, ислом динининг муқаддас китоби – Қуръони каримни ғараз ниятда бузиб “тафсирлаш”ларга мунтазам зарба бериб бориш лозимлигини куюниб таъкидлашди. Зеро, бундай номақбул хатти-ҳаракатлар пайини қирқиш билан биз ўз эътиқод, анъана ва қадриятларимизни ҳимоя этамиз (ахир, дуою илтижоларимиз, никоҳу жанозаларимиз наҳот ёлғондакам-у, ўзимиз эса алдоқчи бир халқ бўлсак?!), асло Қуръонни эмас! Негаки, Қуръон ҳимояга муҳтож эмас! Унинг ўз Эгаси бор, ҳимояси ҳам Унинг зиммасидадир!

1966 йили АҚШлик астроном Карл Саган бирор сайёрада ҳаёт мавжуд бўлмоғи учун у икки талабга жавоб бериши: биринчидан, муайян юлдуз атрофида айланиши ва, иккинчидан, ундан қулай масофада жойлашиши керак, деган қарашни илгари сурган ҳамда коинотда октильонта сайёра бўлса (октильон – миллионта септилليونга ёки 10нинг 48-даражасига тенг. Немис иқтисодчиси Вильгельм Лексис ҳисобига кўра, шахмат тахтасидаги 32 та тош эгаллаши мумкин бўлган вазиятлар сони 7,5 октильон бўлар экан), шундан септильонтасида ҳаёт мавжуд бўлиши мумкин, деган фаразни илгари сурди. Шундан бери олимлар ўзга сайёралардаги ақлли мавжудотлар тарқатган радиосигналларни тутишга уринмоқда, бироқ шу вақтгача ҳеч бир сайёрада ҳаёт, чунончи цивилизация борлигидан дарак йўқ.

Бугун инсониятнинг олам ҳақидаги тушунчалари янада кенгайди. Энди бирор сайёрада ҳаёт мавжуд бўлмоғи учун у икки-та эмас, икки юздан кўпроқ талабга жавоб бериши тақозо этилаётир. Энг қизиғи, ўша сайёра айна талабларнинг атиги биттасига жавоб беролмаса ҳам, бошқа барча омиллар чиппакка чиқади. Масалан, Юпитер каби улкан сайёра ўзига астероидларни тортиб турмаганида, Ер юзига ёғилувчи бундай фазовий jismlar сони ҳозиргидан минг баробар кўпроқ бўлар эди.

Бирор сайёрада ҳаёт мавжуд бўлмоғи учун зарур бўлган “нозик созланиш”дан ҳам ҳайратланарлиси – коинотдаги барча юлду-

зу сайёраларнинг ҳам худди шундай “нозик созланиш”и-дир. Ана шундай “нозик созланиш”-сиз Олам ҳам мавжуд бўлмас эди, деган назария мавжуд. Астрофизиклар тўрт асосий ўзаро таъсир кучи (гравитация, электромагнит, кучли ва кучсиз ядровий)

қисмати Катта Портлашдан сўнг сониянинг миллиондан бир улушича вақт ичида ҳал бўлгани ва агар тўрт асосий ўзаро таъсир кучидан биронтаси озгина бошқачароқ бўлса ҳам, Олам ҳозиргидек бўлмаслиги мумкинлигини аниқлашди. Шу жиҳатдан, Оламнинг мавжудлиги жуда улкан мўъжизадир.

Инглиз файласуфи Энтони Флю кўп йиллар атеизм устунларидан бири бўлиб келган, шу мавзуда талай машҳур китоблар ёзган. Бироқ унинг 2004 йили берган баёноти дунё илм аҳлини ларзага солди. Флю ўз дунёқарабини ўзгартиргани ҳақида матбуот саҳифаларида ёзиб, Худонинг борлигига шохидлардан бириман, дея имон келтирди. У нега бундай қарорга келганини кейинги асарларида батафсил ёритди.

Английлик яна бир машҳур физик Мартин Жон Рис эса, гарчи ўзи даҳрий бўлса-да, физик қонунларга таяниб, Яратувчи борлигини илмий асослади ва 2014 йили соврини 1 миллион 400 минг долларга тенг Темплтон мукофотида сазовор бўлди.

Бу икки олим ортидан россиялик физик Анатолий Акимов “Московский комсомолец” газетасига интервьюсида “Худонинг борлиги илмий усуллар билан асосланди”, дея баёнот берди. Унинг таъкидлашича, аввалги асрларда ҳам кўплаб физиклар Худо борлигига шубҳа қилмаган. Ҳатто Ньютон давригача фан ва дин ўртасида фарқлаш ҳам йўқ эди. Фан билан, одатда, руҳонийлар шуғулланган. Чунки улар энг маърифатли кишилар бўлган. Ньютоннинг ўзи ҳам илоҳиётчи эди ва “Ме-

ханика қонунларини мен Худо қонунларида кўраётирман”, деб тез-тез такрорларди.

Микроскоп ихтиро этилиб, хужайралар ўрганила бошлагач, хромосомаларнинг бўлиниш ва кўпайиш жараёнини кузатган олимлар “Ҳамонки, Парвардигор буларни азалдан тақдир этмаса, қандай қилиб шундай бўлиши мумкин?!” дея кучли саросимага тушади. Чунки бу янгилик эволюция назарияси “қобиғи”га сиғмас эди.

А.Акимовнинг ёзишича, агар одам танасидаги мутация ва биокимёвий жараёнларнинг кечиш суръатидан келиб чиқилса, унинг бирламчи хужайралардан бино бўлиши учун Оламнинг яралишидан кўра бир неча баробар кўпроқ вақт тақозо этилар экан. Бундан ташқари, радиокузатиш олиб бориш имконияти мавжуд бўлган коинот кенгликларида квант унсурлар сони 10нинг 115-даражасидан кам эмаслиги аниқланди ва шу маълумотга таяниб, Олам Олий Онга эга бўлмаслиги мумкин эмас, деган хулосага келинди. “Мабодо буларнинг барчаси бир бутун тизим бўлса, демак, уни бир компьютер дея тасаввур этиб, бундай саволни ўртага қўйиш мумкин: шунча элементга эга бўлган ҳисоблаш тизимида ҳар қандай ҳисоб-китоб наҳотки чўт бўлса?” Сўнг-ра олим ҳаяжон билан бундай хитоб қилади: “Бу, ахир, чексиз имконият дегани эмасми! Унинг қудрати энг замонавий компьютерни-кидан минг чандон катта-ку!”

Фанда бирор кашфиёт қилинса-ю, Ер юзидаги турфа дин вакиллари “Бу кашфиёт бизнинг илоҳимиз мавжудлигини исботлади”, дея унда ўз эътиқоди ҳақлигига исбот кўрса, қани, айтинг-чи, бугун қай бир масала муҳимроқ: “Яратувчи борми ёки йўқ?” деган саволга жавоб топишми ёки “Ушбу борлиқнинг Яратувчиси ким?” деган жумбоққа ойдинлик киритиш?

Тўғри, Оллоҳга бешак имон келтирганларнинг бунга ҳеч бир эҳтиёжи йўқ. Бироқ эътиқоди суст баъзи кишилар ҳар хил “тарғибот”лар орқасида ўз динидан кечиб, бошқа динга ўтиб кетиши ҳам мумкин-да! У динда ҳам, бу динда ҳам Худо бор-ку, деган янглиш тасаввур уларни чалғитса не ажаб! Сўнгги вақтларда, ўн уч асрдирки, ислом

динида эътиқод қўйиб келган юртимизда айрим-айрим ёшлар, ҳатто катталарни ҳам ҳар хил найранглар билан ҳақ йўлдан оздириб, ўзга динларга ўтказишни кўзлаётган ғаним кучлар кўпайгани бизни янада хушёр бўлишга чорламайдими?! Ғайридинларнинг воизлари “Яратувчи Оллоҳ эмас, ўзга илоҳдир” деганида, аввало, катталаримиз, қолаверса, ёшларимизнинг бу фитна эканига ақли етиши зарур.

Муҳаммад (с.а.в.) даврида ҳам ҳеч ким Яратувчи борлигини инкор қилмаган. Ўша кезларда Каъбадаги 365 бутуннинг барчасига “Яратувчи” дея сифинилган. Расулulloҳнинг (с.а.в.) аъмоли Яратувчининг борлигини исботлаш эмас, балки Яратувчи яккаю ёлғиз Оллоҳ экани ва Ундан ўзга илоҳ йўқлигини одамзодга етказишдан иборат бўлган.

Таассуфки, бугун Қуръони карим маънолари баъзан илм-фанга таянилмайдиган юзакироқ тафсир этилаётганидан “фойдаланиб”, бу Китоб Оллоҳнинг ваҳйиси эмас, балки Муҳаммаднинг сўзларидир, деган ёлғон қарашни ёйишга ва сура-оятларни ҳам шунга мувофиқ бузиб тафсирлашга интилишлар бот-бот кўзга ташланмоқда. Биз “Дўл тоғи ва етти осмон” мақоласида интернет тармоғидаги “Коранический взгляд на Вселенную” (<http://ru.wikiislam.net/wiki/>) ва “Научные ошибки в Коране” (http://islamuncovered.info/scientific_errors_in_quran) саҳифаларининг Каломуллоҳдаги фалакиётга доир оятларга қарши даъволари нақадар ожиз эканини энг сўнгги фан хулосалари асосида фош этишга ҳаракат қилган эдик. Тубандаги мақолада эса ўз номини сир тутган “интернет-муфассир”нинг (балки “интернет-муфассир”лардир) биология, тиббиёт, геология каби фан соҳалари бўйича янги даъволари ҳам нақадар пуч эканини яна энг янги фан хулосаларига таяниб исботлаш ниятидамиз.

“Интернет-муфассир” Қуръоннинг бир оятига қуйидагича “раддия” билдиради (иқтибосларни аслият тилида бераётимиз — **М.Т.):** **І. ГРУДЬ СЖИМАЕТСЯ НА ВЫСОТЕ.** **Эта сура говорит, что на большой высоте грудная полость уменьшается, когда в действительности верно обратное. “Кого**

пожелает Аллах вести прямо, уширяет тому грудь для ислама, а кого пожелает сбить с пути, делает грудь его узкой, тесной, как будто бы он поднимается на небо” (Коран, 6:125).

Бизнингча, “интернет-муфассир” ушбу оят мағзини чақишга ожизлик қилган. Оятда “Кимники адаштиришни ирода этса, кўксини гўё осмонга кўтарилиб кетаётгандагидек тор ва сиқиқ қилиб кўяди”, дейилаётир ва бунда самолёт ёки ракетада самога кўтарилишга ўхшаш ҳолат назарда тутилаётир. Оятда баландликка, дейлик, тоққа чиқишдаги каби ҳолат ҳақида сўз бораётгани йўқ. Тўғри, тоққа чиқиш ҳолатига татбиқан “интернет-муфассир” бир қадар ҳақ. Чунки денгиз сатҳидан қанча юксалиб борилса, атмосфера босими шунча камаяди, одам ички босими эса, бунинг аксича, кўтарилиб, танада мувозанат бузилади ва кўкрак қафаси кенгайди.

Ракета ёки самолёт самога кўтарилишида эса бундан фарқли ҳолат рўй беради. Ҳар икки ҳаво кемаси ҳам кўкка кўтарилиш учун тезланма ҳаракат қилади. Фанда тезланма ҳаракат туфайли жисм (бизнинг мисолимизда пассажир ва космонавт) оғирлигининг ортиши “g” белгиси билан ифодаланади. Бундай ортиш 2g бўлганда одам вазни 2 баробарга, 4g бўлганда эса 4 баробарга оғирлашади. Одам тинч ҳолатда 1g куч таъсирида бўлади. Бу борада фуқаро самолётлари учун рухсат этилган меъёр 4,33g га тенг. Чунки одам 5g гача бўлган босимга дош бера олади. Машқ қилиб тобланган учувчи эса 9g босимга ҳам чидаши мумкин. Агар босим қуйига эмас, юқорига қараб бўлса, 2-3 g даёқ одамнинг кўзи қизариб, миясига қон қуйилади ва оқибатда ҳушини йўқотади.

Самолёт ёки ракетада кўкка парвоз қилаётган кишида босим асосан кўкрак қафасига тушади. Оқибатда кўкрак ва қорин бўшлиғи сиқилиб, нафас олиш ва нафас чиқариш оғирлашади. Кўкрак ва куракда оғриқ пайдо бўлади. Юрак уриши тезлашади, қон босими ортади. Шундай қилиб, оятда айтилганидек, чиндан-да кўкрак торайиб сиқилади.

“Интернет-муфассир” ушбу оят мағзини чақа олганида, у инкор этувчилар эмас, имон

келтирувчилар сафида бўларди. Чунки XX аср фан-техникаси кашф этган ҳақиқат бундан 1400 йил аввал ваҳий билан нозил этилган. Ҳар қандай тоғ тепаси, чунончи, Жамолунгма чўққиси ҳам осмон эмас, ер эканини “интернет-муфассир” назардан қочирган кўринади. Афтидан, у ер сиртини тухум сирти каби сип-силлиқ деб тасаввур этса керак.

“Интернет-муфассир” ўз фикрини давом эттириб, яна бундай ёзади: **II. ГРЕШНЫЕ ЖИВОТНЫЕ.** По словам Аллаха, животные вместе с людьми будут судимы за свои грехи. То есть, курица, человек и насекомое будут стоять бок о бок в ожидании суда Аллаха. И это, несмотря на то, что животные не имеют человеческого самосознания, а управляются инстинктом. “Нет животного на земле и птицы, летающей на крыльях, которые не были бы общинами, подобными вам. Мы не упустили в книге ничего, потом к вашему Господу они будут собраны” (Коран, 6:38).

Қиёматда барча жонзотларнинг одамлар билан бирга Маҳшар майдонида жамланишидан мурод – савоб-гуноҳи сарҳисоб этилаётган кишидан бирор жонзот яхшилиқ кўрган бўлса, уни Оллоҳ ҳузурида ҳимоя қилмоғи ёхуд, аксинча, ушбу кишидан бирор жонзот ёмонлик кўрган бўлса, ундан ўчини олмоғи, яъни бир сўз билан айтганда, Буюк Адолат тантанасидир. Ана шундан сўнг бояги жонзот тупроққа айланиб кетади. Хуллас, “интернет-муфассир”нинг бу даъвоси ҳам, худди аввалгиси каби хато, пучдир.

Сўнг қуйидаги даъво илгари сурилади: **III. СУЩЕСТВУЕТ ТОЛЬКО ВОСЕМЬ ВИДОВ СКОТА.** На самом деле, существуют десятки видов скота. Автор Корана рассказал о парах (самце и самке) овец, коз, быков и верблюдов, и пренебрег другими видами скота из регионов, находящихся за пределами Аравии. “Он сотворил вас из единой души, потом сделал из нее пару и ниспослал вам из животных восемь парами” (Коран, 39:6).

“Интернет-муфассир” “ўнлаб чорва моллари” деганида нималарни назарда тутгани бизга қоронғи. Чунки чорва моллари сони,

оятда айтилганидек, чиндан-да саккизта: 1) кўй; 2) эчки; 3) қорамол; 4) от; 5) туя; 6) як (қўтос); 7) шимол бугуси; 8) қуён. Оллоҳ чўчка ва эшак гўштини ҳаром қилгани сабаб биз уларни чорва моллари сафига қўшмадик. “Интернет-муфассир” балки уларни ҳам ўз саноғига киритгандир ва шу асно “ўнлаб чорва моллари” пайдо бўлгандир. Энди қуёни чорва моллари сирасига киритганимиз сабабига келсак, бу “қилмиш”имиз “интернет – муфассир”га малол келиши аниқ. Ўзимизни муҳофаза қилиш учун унинг она тилидаги бир интернет сайтидан қуйидаги иқтибосни келтирамиз: “Это сельско-хозяйственное животное. Он входит в категорию “скот”. Так что если не передвинете клетки с кроликами подальше от забора соседа, проиграете дело” (<http://otvet.mail.ru/question/167532411>). Хуллас, қуён ҳам чорва моллари сирасига киришини унинг ўз ҳамюрти далиллаб турибди.

“Зумар” сурасининг чорва молларига доир 6-ояти Қуръони карим маъноларининг русча таржималарида қуйидагича баён этилади: “Он создал вас из единого существа. Потом сотворил из него же пару и ниспослал вам восемь животных парами” (Магомед-Нури Османов); “Он создал вас из одного человека. Он сотворил из него жену ему и ниспослал для вас из скотины восемь животных парами” (Эльмир Кулиев); “Он сотворил вас из единой души, потом сделал из нее пару и ниспослал вам из животных восемь парами” (Игнатий Крачковский); “Он всех вас создал из одной души / И из нее же сотворил ей пару. / Он ниспослал для ваших нужд / Восемь голов скота попарно” (Валерия (Иман) Порохова); “Он сотворил вас от одного человека; потом из него произвел супругу ему, и доставил вам в пищу восемь скотов в четырех парах” (Гордий Саблуков).

Қуръони карим маъноларининг ўзбекча таржималарида эса айни оят бундай баён этилади: “У сизларни бир жондан яратди. Сўнгра ундан жуфтини қилди ва сизларга чорва молларидан саккиз жуфтини туширди” (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф); “У сизларни бир жондан (Одамдан) яратди,

сўнгра ундан жуфтини (яъни Ҳаввони пайдо) қилди ва сизлар учун чорва ҳайвонларидан саккизта жуфтни туширди (яъни дунёга келтирди)” (Шайх Алоуддин Мансур) ва ҳоказо.

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ва шайх Алоуддин Мансур таржималарида саккиз жуфт чорва моли ҳақида сўз боради. Олтинхон тўра ва шайх Абдулазиз Мансур таржималарида эса, қадимги тафсирларга суянилиб, чорва моллари сони тўрт жуфтга келтирилган. Ўша тафсиричилар Арабистон ва Ўрта Осиёда яшаб ўтгани сабаб ўз назари тушган молларга қараб шарҳ битган бўлса ажабмас. Лекин қуён истисно этилса-да, қўй, эчки, қорамол, от, туя – жами беш жуфт чорва моли чиқмайдими? Қуёни эса, жисман кичик бўлгани сабаб, “чорва моли” дегилари келмагандир.

“Интернет-муфассир” яна қуйидаги даъвони илгари суради: **IV. ЧЕЛОВЕК МОЖЕТ СПАТЬ ТРИ СОТНИ ЛЕТ. Человек не может спать более двух дней, если он не в коматозном состоянии. Тем не менее, автор Корана добавил в свой текст известный миф “О семи спящих отроках”, взятый из христианского фольклора. “Вот юноши спрятались в пещеру и сказали: “Господи наш, даруй нам от Тебя милосердие и устрой для нас в нашем деле прямоту”. И Мы закрыли их уши в пещере на многие годы. Потом Мы воскресили их” (Коран, 18:10-12).**

Инсон ўз ҳаётининг учдан бир қисмини уйқуда ўтказади. Бу – табиий ҳол. Лекин ғайритабиий ҳол – летаргик уйқу ҳам мавжуд. Бундай уйқу ҳақида асотир ва эртакларда бот-бот сўз юритилса-да, бироқ унинг фанда аниқ изоҳи йўқ.

1954 йили украиналик Надежда Лебедина эри билан жанжалдан сўнг уйқуга ётиб, орадан 20 йил ўтгач уйғонади. Бу орада эри ҳаётни тарк этган, 5 яшарлик қизалоғи эса 25га кирган эди. Энг қизиғи, Надежданинг танаши ҳеч ҳам қаримаган, шунча ётгани билан бирон жойи қадоқ бўлмаган. Летаргик уйқудан сўнг Лебедина яна 20 йил умр кўрган.

Норвегиялик Августина Леггард туғурқудан сўнг 22 йиллик уйқуга кетади. Унинг

хам танаси мутлақо қаримайди. Августина уйғонгач, эрини чақириб, “Фредерик, анча кеч бўлиб қолгандир. Гўдакнинг қорни ҳам очгандир. Мен уни эмизмоқчиман!” дейди. Ваҳоланки, ўша чақалоқ энди 22 ёшга кирган қиз бўлиб, у онасига хайрат-ла боқиб турар эди. Августина бир йилдаёқ қариб, кампирга айланиб қолади. У яна икки йил умр кечириб, ёруғ олам билан видолашади.

Хўш, юқоридаги маълумотлардан қандай хулоса чиқариш мумкин? Ахир, Қуръоннинг “Каҳф” сураси 10–12-оятларида ана шу латаргик уйқу ҳақида сўз бормаяптими?! Табиийки, “интернет-муфассир” бундай уйқудан воқиф бўлмаса, бунга Қуръон айбдор эмас.

“Интернет-муфассир”нинг **“автор Кора-на довабил в свой текст известного мифа “О семи спящих в пещерах”, взятый из христианского фольклора”**, дея Қуръон муаллифи сифатида Оллоҳни эмас, Муҳаммадни (с.а.в.) таниши ва ул зотни кўчирмакашлиқда айблаши ҳам катта адашишдир. Ҳамонки, Оллоҳ битта, дин ҳам битта экан, барча пайғамбарларни ҳам У юборгану барча илоҳий Китобларни ҳам У туширган экан, албатта, ўхшаш воқеа, ўхшаш насиҳат, ўхшаш эътиқодлар бўлади-да! Исломиё эътиқодга кўра, Довудга (а.с.) Забурни, Мусога (а.с.) Тавротни, Исога (а.с.) Инжилни, Муҳаммадга (с.а.в.) Қуръонни фақат Оллоҳгина туширган – ҳар бир пайғамбар, ҳар бир Китобнинг худоси бошқа-бошқа эмас. Шундай бўлганидан кейин Оллоҳ Қуръонда илгари ўтган пайғамбарлардан бирортасига Ўзи юборган Китобидаги мисол, масал, ҳикоя ва қиссани такрорласа, шуни кўчирмакашлик дейиладими?! Оддий мантиқни тушунмаслик-билмаслик оқибатидагина шундай хато фикрга келиш мумкин.

“Интернет-муфассир” “фикрлаш”да давом этиб, яна бундай ёзади: **“V. ВЫМЫШЛЕННЫЕ СКАЗКИ. Люди чудесным образом превращаются в обезьян. “Вы знаете тех из вас, которые нарушили субботу, и Мы сказали им: “Будьте обезьянами презренными!” (Коран, 2:65).**

Инсон боласи оламга келгач, “Кимман ўзи?” деган саволни ўзига ҳам, бошқаларга

ҳам бериши табиий. Ушбу савол ортидан эса яна бошқалари пайдо бўлади: “Инсон нима ўзи? У қандай вужудга келган? У нималардан иборат? Ҳаёт манбаини қаердан олади? Бизнинг яратувчимиз ким?..” Биологлар ниҳоят инсон геномини ўқиш йўлини топганида барча қаттиқ ҳаяжонга тушди. Чунки энди “Ҳаёт ўзи нима ва у қандай вужудга келган?” деган саволга жавоб топиш имконияти туғилгандек эди. Бироқ генлар устидаги янги изланишлар ушбу саволга жавоб бериш ўрнига аҳволни баттар чигаллаштирди.

Геномларни ўқиш йўли топилиши эволюция назарияси чекланган эканини кўрсатди. Чунки ушбу назарияга кўра, инсон 300 минг йиллик тадрижий йўлни босиб ўтган. Ваҳоланки, унга бирламчи ҳужайрадан пайдо бўлиш учун 6 миллион йил ҳам етмас экан. Хўш, буни қандай тушунмоқ керак? Қолаверса, одам ва маймундаги генетик ўхшашлик 98-99 фоиз бўлса-да, улар бир хил ташқи қиёфага эга эмас. Ҳолбуки, ит ва тулкида ҳам генетик ўхшашлик тахминан шунча. Лекин уларнинг ташқи қиёфаси қарийб бир хил. Бунисига энди нима демоқ лозим?

Биологик ҳужайрадаги хромосомалар сони одамда 46 та (23 жуфт), шимпанзе ва гориллада эса 48 та (24 жуфт) экан. Бу фарқ олимларга маълум бўлгач, улар одам ва маймуннинг ташқи кўринишию ақлий лаёқати ўртасида қандай қилиб бундай улкан фарқ юзага келганини изоҳлай олмай қолди. Бундан ташқари, Ер юзиде тарқалган 30 миллион турдаги жонзот, ўсимлик ва бактериялар ўрганилиб, уларнинг барчасида муайян бир генетик код топилган. Лекин улар орасидан инсонгина ақл-фаросат, тил-забонга эга, угина ўз моҳиятини англамоққа қодир. Бу албатта, улкан жумбоқдир.

Биологлар аниқлашича, одам ДНКсидаги генларнинг 5 фоизигина ирсият учун хизмат қилар экан. 95 фоизи эса “балластик”, яъни “сукут сақловчи” генлар бўлиб, инсон ҳаёти ҳақида ахборот йиғар экан. Хўш, одамга шунча кўп генлар захираси нимага керак? Балки улар одамзодга келгусида асқотар? Яъни ушбу генлар келажақда фаоллашар? Шу фарзлар кишини обдон ўйлантириб қўяди.

2006 йили одам геномида MGC8902 генининг 212 та нусхаси борлиги аниқланган. Шимпанзеда бундай нусхалар сони 37 та, сичқон ва каламушда эса атиги битта. MGC8902 гени ҳозирча вазифаси ноаён бўлган DUF1220 оксилини кодлайди. Фанга ушбу оксилнинг бошмиа нейронларида мавжудлиги аён. Олимлар MGC8902 гени одам эволюциясини бошқарган деган фикрда. Афсуски, DUF1220 оксили жумбоқ бўлиб тургани сабаб кўп саволлар бежавоб қолмоқда.

Одамзоднинг ноёблик сири 1-2 фоиз генлардагина мужассамлашган. Шимпанзеда фаол ҳаракатда бўлган генлар одамда сўниб, “сокин” генлар кўринишини олган. Бундай генлар сони яқин-яқингача ҳам ўн та деб келинар эди. АҚШдаги Мичиган университети олимлари “PIOS Biology” журналида эълон қилган ахборотга кўра, одам геномидаги 10 та эмас, 50 та “сокин” геннинг ўхшаши шимпанзе ва бошқа хил маймунларда фаол ҳаракатда экан. Ана шу 50 та геннинг фаол ҳаракатдан тўхташи сабаб одам ўз приматидан фарқланган, деган тахмин ҳам бор. XX асрнинг 90-йилларида АҚШлик файласуф Мансур Олсон “Less is more” (“Камми, демак кўп”) деган фаразни илгари сурди. Унга кўра, генларни бой бериш ижобий ўзгаришларга олиб келади. Масалан, МҲН16 генининг сўниши одамда чайнаш мускуллари озайишига сабаб бўлган, бу эса ўз галида мия катталашувиға имкон яратган.

“Интернет-муфассир” ғараз нигоҳини қаратган “Батаҳқиқ, сизлардан шанба куни тажовузкорлик қилганларни билдингиз. Биз уларга “Қувилган, хор-зор маймунга айланинг”, дедик” (“Бақара” сураси, 65-оят) оятига келсак, одамдаги 50 та “сокин” геннинг фаоллашиши унинг секин-аста ёки бир зумда шимпанзе ёхуд бошқа хил маймунга айланишига сабаб бўлса ажабмас! Хайриятки, биологлар ана шу 50 та “сокин” генини фаоллаштириш йўлини тополмаяпти. Агар шундай кашфиёт қилингудек бўлса, айрим ёвуз кучлар бундан ўз мақсади йўлида фойдаланиши ҳеч гап эмас.

“Интернет-муфассир” яна бундай фикр юритади: **VI. ЭСКИМОСАМ, ТАКЖЕ, ПРИ-**

ДЁТСЯ ВЫПОЛНЯТЬ УТРЕННЮЮ И ВЕЧЕРНЮЮ МОЛИТВУ КРУГЛЫЙ ГОД. МЫ ВИДИМ, ЧТО ОГРАНИЧЕННОСТЬ ЗНАНИЙ АВТОРА КОРАНА СТАВИТ ПОД ВОПРОС УНИВЕРСАЛЬНОСТЬ ЕГО УЧЕНИЯ. “Выполняем молитву при склонении солнца к мраку ночи, а Коран – на заре” (Коран, 17:78).

Қуръони карим маъноларининг русча таржималарида ушбу оят қуйидагича баён этилади: “Выполняй молитву при склонении солнца к мраку ночи, а Коран – на заре. Поистине, Коран на заре имеет свидетелей!” (Игнатий Крачковский); “Совершай обряд молитвы начиная с того времени, когда солнце (после полудня) начнет склоняться к ночному мраку, а также (совершай) утреннее чтение молитвы, ибо утреннюю молитву слушают (ночные и дневные ангелы)” (Магомед-Нури Османов); “Совершай намаз с полудня до наступления ночного мрака и читай Коран на рассвете. Воистину, на рассвете Коран читают при свидетелях” (Эльмир Кулиев); “Твори молитву (всякий раз), / Когда клонится солнце к мраку ночи. / А на рассвете дня читай Коран, – / Ведь чтение на утренней заре, / Поистине, свидетелей имеет” (Валерия (Иман) Порохова).

“Интернет-муфассир” шарҳидаги иқтибос юқоридаги таржималарнинг бирортасига ҳам мос келмайди. Бу эса Қуръон “танқидчи”сининг ноҳилислигидан дарак беради, дейиш мумкин.

Эскимослар ибодатига оид даъвога жавобни бу элат ҳақидаги баъзи маълумотлардан бошлай қолайлик. “Эскимос” сўзи “хомлигича еовчи” (“хом балиқни еовчи”) деган маънони англатади. Дарҳақиқат, мазкур халқнинг емаги хом гўшт, балиқ ҳамда мева-резаворлардан иборат. Дунёда эскимослар, 2010 йил маълумотларига кўра, 170 минг нафар бўлиб, улардан 55 минг 942 нафари АҚШда, 50 минг 480 нафари Канадада, 50 минг нафари Гренландияда, 18 минг 563 нафари Данияда; 1 минг 738 нафари Россияда яшайди. Улар эскимос, инглиз, рус, датликлар тилида сўзлайди. Эскимослар эътиқод қўйган динлар – шомонлик, анимизм, насронийлик (протестантлик ва православиедир).

Хоҳ АҚШ, хоҳ Канада, хоҳ Дания, хоҳ Россияда яшовчи эскимослар бўлсин, агар ислом динини қабул қилса, Қуръони каримнинг "Исро" сураси 78-ояти бўйича ўз фарзларини ҳеч бир тўсиқсиз адо этаверади. Қуёш қиш фаслида уч ой чиқмайдиган, ёз фаслида эса шунча вақт ботмайдиган ўлкаларнинг эскимослари ҳам ҳадисга таяниб ва фатвога эргашиб, беш вақт намозини ўқиб, 30 кунлик рўзасини тутaveraди. "Интернет-муфассир" бирор марта самолётда учган бўлса, унда мусулмонлар ўриндикда ўтириб, намозини ўқиб кетаётганини кўргандир, ахир! Бунинг учун ҳеч ким уларни гуноҳкор санамаслигини у билиб қўйса дуруст бўларди. Зеро, шариатда ҳар қандай вазият пухта ҳисобга олинган, Ер юзининг ҳар бир жойида ибодат қилиш йўриқлари ишлаб чиқилган. Россияда Воркута деган ўлка бор. Яқинда шу ерда яшовчи мусулмонлар йиғилиб, "Ойдин тунлар" ("Белые ночи") бошлангани сабаб ибодатда Макка вақтига ўтишгани ҳақида хабар тарқатишди. Бунда Гринвич вақти олинмаганининг боиси Макканинг географик координата узунлиги Шимолий қутбга мос келиши билан изоҳланса ажабмас.

"Интернет-муфассир" яна Қуръони каримдаги қуйидаги далолатга шубҳа билдиради: **VII. МОЛОКО ПОСТУПАЕТ ИЗ МЕСТА МЕЖДУ ЭКСКРЕМЕНТАМИ И КРОВЬЮ.** На самом деле, молочные железы, производящие молоко, находятся вне тела, а экскременты находятся в кишечнике – внутри тела. Молоко и экскременты не находятся рядом друг с другом. "Для вас и в (вашем) скоте – назидание. Мы поим вас из того, что у них в желудках между калом и кровью молоком чистым, приятным для пьющих" (Коран, 16:66).

АҚШлик буюк ихтирочи Томас Эдисон "Сут бизлардан кўра олимроқ кимёгар томонидан яратилган", деган эди. Аслида ҳам шундай. Сигир оддийгина ем-хашакни шу қадар мазали ва ёқимли сутга айлантириши, албатта, ҳайратланарлидир!

Биологлар сут безларида сут қандай ҳосил бўлишини ҳали-ҳануз тўлиқ аниқлаган эмас. Шундай экан, "интернет-муфассир"

ҳеч бир қарши далилсиз ҳам ўз даъвосидан воз кечмоғи жоиз. Лекин шундай бўлса-да, барибир, айрим далиллар келтирамиз. Хўш, замонавий фаннинг бу масалага, гарчи умийроқ бўлса-да, муносабати қандай? Фикримизни қийин илмий атамалардан воз кечиб, жайдари тилда ифодалай қолайлик: сутни ҳосил қилувчи компонентлар ем-хашакни ачитқига айлантириб берувчи қоринда обдон ишланади ва қон оқимидан "улов" сифатида фойдаланиб (диққат қилинг, бир литр сут ҳосил қилиниши учун 400-500 литр қон сут безларидан ўтиши лозим!), елиндаги сут безларига боради ва биз билган сутга айланади. Компонентларнинг ортиқчаси қонга сўрилмайди, балки нажас билан ташқарига чиқиб кетади. Оятда сут ҳосил бўлиш жараёни гўзал ва лўнда тарзда "Чорва ҳайвонларида ҳам сиз учун, албатта, ибрат бордир. Биз сизларни уларнинг қориндан, гўнг ва қон орасидан ичувчилар (томоғи)дан осон ўтувчи соф сут ила суғорамиз" ("Наҳл" сураси, 66-оят), дея баён этилиши, ахир, мўъжиза эмасми?! Сутнинг қон ва нажас оралиғидаги жараёнда ҳосил бўлаётгани ҳеч бир киши, чунончи, "интернет-муфассир"да шак-шубҳа қолдирмаслиги лозим.

Шундан сўнг "интернет-муфассир" қуйидаги масалага ўтади: **VIII. АЛЛАХ ЗАЩИЩАЕТ МУСУЛЬМАН В МЕККЕ.** Это ложное обязательство Аллаха. Джуман аль-Отаби, Абд-Аллах ибн аль-Зубайр и Абу-Тахир аль-Джанаби убили в Мекке тысячи мусульманских паломников. Язид бен Муавия послал на Мекку войско и осквернил Каабу. Сегодня, во время каждого хаджа, в Мекке погибают десятки мусульман. Безопасность Мекки весьма сомнительна. "И вот, сделали Мы этот дом сборищем для людей и надежным местом" (Коран, 2:125).

"Бақара" сурасидаги ушбу оят Қуръони карим маъноларининг русча таржимларида қуйидагича баён этилади: "(Вспомни,) как мы сделали Мекканский дом местом сбора и прибежищем для людей. Сделайте же место стояния Ибрахима местом свершения молитвы. Мы повелели Ибрахиму и Исмаилу: "Содержите в чистоте мой дом для соверша-

ющих обход вокруг него, для уединяющихся, преклоняющихся и падающих ниц" (Магомед-Нури Османов); "Вот Мы сделали Дом (Каабу) пристанищем для людей и безопасным местом. Сделайте же место Ибрахима (Авраама) местом моления. Мы повелели Ибрахиму (Аврааму) и Исмаилу (Измаилу) очистить Мой Дом (Каабу) для совершающих обход, пребывающих, кланяющихся и падающих ниц" (Эльмир Кулиев); "И вот, сделали Мы этот дом сборищем для людей и надежным местом: "И возьмите себе место Ибрахима местом моления." И Мы заповедали Ибрахиму и Исмаилу: "Очистите Мой дом для совершающих обход, и пребывающих, и преклоняющихся, и падающих ниц!" (Игнатий Крачковский); "И (вспомните): назначили Мы этот Дом / Для собрания людей воедино / И безопасным местом (для людей), – / Возьмите место Ибрахима для себя модельней. / Поставили в Завет Мы Ибрахиму и его сыну Исмаилу / Очистить этот Дом (от скверны) / Для совершающих обход, / Для предающихся (благочестивым думам), / Для преклонившихся (в молитве пред Аллахом), / Простертых ниц пред именем Его" (Валерия (Иман) Порохова).

"Интернет-муфассир" шарҳидаги иқтибос бу гал ҳам биронта нуфузли рус мутаржими матнига мос келмайди. Бизнингча, аввал унга нисбатан қўллаганимиз "нохолис" сифати ёнига энди "кибри" ёрлиғини ҳам тақишимиз жоиз. Акс ҳолда у азбаройи камтарлиги боис юқоридаги таржималарнинг бирортасидан фойдаланиб қўя қолган бўлар эди.

Шу ўринда ислом тарихига бир қур назар ташлайлик. Язид I – умавийлар сулоласига мансуб иккинчи ҳалифа бўлиб, мазкур сулола асосчиси Муовия I нинг ўгли эди. Унинг халифалик даври сўнггида, аниқроғи, 683 йили Мадина аҳли исён кўтариб, умавийларни шаҳардан қувади. Шундан сўнг Макка ва Куфада ҳам қўзғолонлар бошланади. Аммо бу ғалаёнларни Язид I қўшини дарҳол бостиради. Мадина аҳлини эса Муслим ибн Уқба таслим этади. Ғолиб Шом лашкари Мадина-ни уч кун талайди. Бир неча саҳоба исёнчи сифатида қатл эттирилади. Абдуллоҳ ибн

Зубайр ўзини халифа деб эълон қилган Макка эса қамалга олинади. Қамал қилувчилар Макка деворини бузади ва шаҳарга ўт қўяди. Каъба ҳам олов ичида қолади, Қора тош (Ҳажар-ул асвад) аланга таъсирида ёрилади. Бироқ халифа Язид I тўсатдан қазо қиладию Макка талон-тарождан асраб қолинади. Шундан сўнг халифалик тахтига Муовия II ўтиради, аммо у бир неча ой ҳукмронлик қилади, холос...

Абдуллоҳ ибн Зубайр келгуси ҳаж мавсумига Каъбани қайтадан қуради. Орадан ўн йилча вақт ўтгач, золимлиги билан ном чиқарган Ҳажжож ибн Юсуф умавий халифа Абдулмалик ибн Марвон ижозати билан Абдуллоҳ ибн Зубайр қурган Каъбани бузиб, уни қурайшийлар давридагидек қилиб қайта тиклайди. Абдулмалик ибн Марвон умра зиёратига келганида Абдуллоҳ ибн Зубайр Каъбани Пайғамбар (с.а.в.) қандай қиёфада кўришни орзу этган бўлса, шундай қилиб қайта қургани ҳақида эшитади ва қилмишидан пушаймон ейди. Орадан яна бирмунча вақт ўтиб, халифа Ҳорун ар-Рашид ҳам Каъбани Расулulloҳ (с.а.в.) истакларига мувофиқ, Абдуллоҳ ибн Зубайр қургани каби, қайта тиклашни ният қилади. Лекин имом Молик ҳар бир ҳукмдор Каъбани қайта-қайта бузиб, қуравериши мақбул иш эмас, дея халифани бу йўлдан қайтаради.

Маккада ҳаж қилувчилар беҳад кўпайган йилларда одам тирбандлигидан баъзиларнинг жароҳат олиши ёки шаҳид бўлиши ҳоллари ҳам юз берган. Чунончи, 1990 йили Минодаги ерости йўлида мингдан ортиқ ҳожи шаҳид бўлган. Маккага даҳшатли вабо ёпирилган даврлар ҳам қайд этилган. Масалан, 1831 йилдан 1930 йилгача 27 марта вабо эпидемияси тарқалган. Булар орасида энг даҳшатлиси 1907 йили юз берган ва унда 20 минг ҳожи ҳалок бўлган.

1979 йили Ҳарамда 500 жангари 6 минг ҳожини гаровга олган. Уларнинг раҳнамоси ал-Утайба Сауд Арабистони нефти АҚШга сотилмасин, давлат бойлиги исроф қилинмасин ва Сауд хонадони тахтдан воз кечсин деган талабни ўртага қўйган. Саудия ҳарбийлари ҳожиларни қутқариш учун уч марта

хужум уюштириб, уч гал ҳам бундан натижа чиқаролмайди. Шундан сўнг Франция ҳукуматидан ёрдам сўралади. Ниҳоят, ҳожилар гаровда турган масжидни француз ҳарбийлари ишғол этади. 200 нафар жангари ер тишлатилади, аммо 250 нафар ҳожи ҳам шаҳид бўлади.

Каъба ва унинг теварагида инсонни ўлдириш тугул, кўнглини оғритиш ҳам ҳаром қилинган. Айниқса, ҳожилар эҳромдалиқ чоғида наинки инсон, балки жонивор, ҳатто курт-қумурсқага ҳам озор бермаслиги лозим. Илоҳий ҳукм шундай. Аммо риоя бошқа. Бундан Оллоҳни ёлғончига чиқариб бўлмайди-ку! Дикқат қилинг-а, Оллоҳ “Тинч жой қилдик”, деяпти, “Қиёматгача тинч бўлади” деяётгани йўқ! Агар У қатъий қилиб “Тинч бўлади” деганида, албатта тинч бўларди – биз юқорида зикр этган ишлар рўй бермасди. Унда бу дунёнинг имтиҳон сири қолармиди?! Демак, “Тинч қилдик”, деган ҳукмга риоя этганлар билан риоя этмаганлар ўзаро ажралиши учун ҳам ихтиёр инсонда қолдирилган. Масалан, Оллоҳ Қуръонни ўзгармас ҳолда сақлашни ўз зиммасига олган ва “Қиёматгача уни ҳеч ким ўзгартира олмайди”, деб қатъий айтган – шу дамгача уни ҳеч кимса ўзгартира олмади, бундан кейин ҳам ўзгартириши душвор. Ахир, қанча ҳаракатлар бўлди! Хуллас, Язид I ва унинг издошлари ҳукмга итоат этмаганлар тоифасидандир. Оллоҳ ҳаром қилган ишлардан тийилмаган мусулмонлар аввал ҳам бор эди, ҳозир ҳам бор.

“Интернет-муфассир” тарихни бир оз чуқурроқ билганида, “Уй”ни одамлар учун масаба ва омонлик жойи қилганимизни эсланг” (“Бақара” сураси, 125-оят) калимасига ёпишиш учун Язид I ни танламаган бўлар эди. Маккада ҳам баъзан одамлар, чунончи, ҳожилар ўлиши сира ажабланарли эмас. Зеро, Оллоҳ бирор бандаси, ҳатто пайғамбарига ҳам ўлимни бекор қилмаган. Қазоси етган банда, қаерда бўлмасин, ўлмай қолмайди. Ажали етмагани эса, ҳар не бўлса ҳам, тирик қолаверади.

“Интернет-муфассир” “Бақара” сурасининг 125-оятини “Маккада ўлим бекор қилинган”, дея талқин қилиш ўрнига Каъба ва

уни ўраб турган Масжид ул-ҳаром Оллоҳ учун ибодат қилмоққа энг афзал жой эканига диққатни қаратса дуруст бўларди. Ер юзининг бошқа бирор ерида ибодат учун бундай қулай табиий шароит йўқ, ахир! Бизнингча, мазкур оятда айнан шу ҳақда сўз бораётир – қойил қолмайсанми, гумроҳ банда!

“Интернет-муфассир” яна куйидагича даъво қилади: **IX. МАТКА ЖЕНЩИНЫ ИМЕЕТ 3 СЛОЯ. Матка женщины имеет гораздо больше слоев, таких как эндометрий, миометрий, периметрий, брюшина, шейка матки, тело матки, брюшинный покров, плацента (со слоями). “Он творит вас в утробах ваших матерей, одним творением после другого в трех мраках” (Коран, 39:6).**

“Интернет-муфассир”нинг айна даъвосига унинг тилидаги бир адабиётдан олинган иқтибос-ла жавоб қайтарамиз: “Матка состоит из следующих трех частей: 1) дно матки – это верхняя выпуклая часть матки, выступающая выше линии впадения в матку маточных труб; 2) тело матки – средняя (большая) часть органа, имеет конусовидную форму; 3) шейка матки – нижняя суженная округленная часть матки”. Иқтибосда яна давом этамиз: “Стенка матки состоит из трех слоев: 1) периметрий (серозная оболочка – tunica serosa seu, perimetrium); 2) миометрий (мышечная оболочка – tunica muscularis seu, myometrium); 3) эндометрий (слизистая оболочка – tunica mucosa seu, endometrium)”.

Кўриниб турибдики, “интернет-муфассир” бачадон қатламлари дея даъво қилаётган “брюшина”, “шейка матки”, “тело матки”, “брюшинный покров”, “плацента (со слоями)” кабилар, аслида, ундаги бирор қисмининг таркиби, холос. Оятда ҳар қандай қатламлар эмас, ёруғлик ўтказмайдиган қатламлар ҳақида сўз бораётир. Ҳомила қоринда эмас, бачадонда ўсишига доир бу оятни замонавий биология ва тиббиёт тасдиқ этяпти-ку, ахир!

“Интернет-муфассир” шунга яқин яна бир мавзуда бундай фикр юритади: **X. СПЕРМА ПРОИЗВОДИТСЯ МЕЖДУ ПОЗВОНОЧНИКОМ И РЕБРАМИ. Автор Корана не имел научных знаний, кроме повторения распространенных научных ошибок своих**

современников. Сегодня мы знаем, что сперма производится в семенниках, а не между позвоночником и ребрами. “Пусть же посмотрит человек, из чего он создан! Создан из воды изливающейся. Выходит она из хребта и грудных костей” (Коран, 86:5-7). Яйце-клетка женщины не упоминается. Автор Корана не упоминает о роли яйцеклетки, поскольку единственное, что он видел во время полового акта – это сперму. Эта сура не упоминает о важной роли женской яйцеклетки в воспроизводстве человека. “Он создал супругов – мужа и жену – из капли, когда она извергается” (Коран, 53:45-46), “которая выходит между хребтом и грудными костями”.

Маълумки, одам ҳужайралари муттасил янгиланиб туради. Масалан, тери ҳужайралари ҳар икки ҳафтада, қон ҳужайралари ҳар 150 кунда ва ҳоказо. Умуман олганда эса, одам ҳужайралари ҳар етти йилда бир марта тўлиқ янгиланади. (Мия ҳужайраларигина бундан мустасно.) Шунга кўра, швед неврологи Йонас Фрисен “Ҳар бир катта ёшли одам, аслида, ўн беш ярим ёшга тенг”, деган хулосага келган. Ҳўш, янги ҳужайраларни организм қаердан олади? Ҳужайралар захираси қаерда жойлашган?

Саволга жавоб излашни суяк миёси нималигини аниқлаб олишдан бошлаган маъқул. Кўпчиликка “умуртқа миё” тушунчаси анча таниш, лекин “суяк миё” тушунчаси унча маълум эмас. Содда қилиб айтсак, одам скелетини ташкил қилувчи барча суяклар ичида миё жойлашган. Япалоқ суякларда миё қизил бўлса, найсимон суякларда у сариқдир. Одатда, қизил миё ҳаракатчан, фаол, сариқ миё эса камҳаракат, суст бўлади. Бу ўринда сариқ миёни бир четга суриб, фақат қизил миёга диққатни қаратамиз. Сабаби – айнан қизил миё ўзак ҳужайралар манбаи ҳисобланади.

Ўзак ҳужайраларнинг бош хусусияти шуки, улар тўлиқ ривожланмаган бўлади ва қулай муҳитда турли хил тўқимага айлана олади. Бошқача қилиб айтилса, ўзак ҳужайралар деганда ихтисоси бўлмаган ва бўлина оладиган, шу билан бирга, ҳар хил тўқима-

лар шаклига кириб, ривож топиб кетадиган тўқималарга айтилади. Кўп босқичли бўлиниш ва ихтисослашиш жараёнини бошдан кечирган ўзак ҳужайрадан бошқа турли ҳужайралар вужудга келади. Одам организми қон билан оқиб келаётган ўзак ҳужайраларни тутиб олади ва уларни ўзи тақчиллик сезаётган бошқа ҳужайраларга айлантиради. Демак, инсон танаси ўзини янгилаш учун зарур “хомашё”ни ўзак ҳужайралардан олади, ўзак ҳужайралар эса қизил миёда ҳосил бўлади. Ўз галида, қизил миё манбаи, асосан, қовурга суяклари ҳисобланади.

Эркаклик ҳужайралари бўлмиш сперматозоидлар ҳам ҳужайраларнинг бир тури эканига таяниб, энди қуйидагиларга диққатни қаратайлик. Ҳозирги замон тиббиёти эркаклик уруғини ҳосил қилувчи ўзак ҳужайралар, асосан, умуртқа ва қовурга суяклари бирлашган жойдан ажралиб чиқиши ва моякда сперматозоид шаклини олишини аниқлади. Демак, сперматозоидлар гарчи моякда пайдо бўлса-да, уларни ҳосил қилувчи ўзак ҳужайралар қовурга ва умуртқа бирлашган жойдан ажралиб, қонга сўрилади ва у орқали моякка боради. Қуръондаги “У отилиб чикувчи сувдан яратилгандир. У (сув) сулб (умуртқа) ва тароиб (кўкрак) орасидан чиқади” (“Ториқ” сураси, 6-7-оятлар) калимасида ҳам сўз умуртқа ва кўкрак суяклари оралиғи хусусида бораётир.

Қуръони карим маъноларининг русча таржималарида “Ториқ” сурасининг 5–7-оятлари бундай баён этилади: “Пусть посмотрит человек, из чего он создан. Он создан из изливающейся жидкости, которая выходит между чреслами и грудными костями” (Эльмир Кулиев); “Пусть подумает человек о том, из чего он! Он создан из излившейся влаги, которая вытекает из чресел (мужчины) и тазовых костей (женщины)” (Магомед-Нури Османов); “Пусть человек подумает над тем, как он был создан! / Он создан из воды, что изливается (струей) / И из грудных костей, и из хребта исходит” (Валерия (Иман) Порохова); “Пусть же посмотрит человек, из чего он создан! Создан из воды изливающейся. Выходит она из хребта и грудных костей” (Игна-

тий Крачковский). Ушбу таржималарда ҳам бизнинг далилимизга қарши ҳеч гап йўқ. Демак, “интернет-муфассир”нинг ушбу даъвоси ҳам, худди аввалгилари каби хато, пучдир.

Дания қироли Христиан X 1941 йили машҳур биокимёгар Кай Линдестрём–Лангга оқсил ва ферментлар устидаги самарали изланишлари учун шу мамлакатнинг олий илмий мукофоти – Эрстед медалини топширар экан, олимдан ўзига ва маросим аҳлига фермент аслида нима эканини тушунтириб беришни илтимос қилади. Шунда олим қуйидаги ривоятни сўзлаб беради.

Бир арабнинг мол-давлати 17 туяга юк бўлар экан. У қазоси олдидан уч ўғлини ёнига чақириб, уларга бундай васият қилибди: “Катта ўғлим – оилам таянчи, шу боис у туяларнинг 1/2 қисмини олсин. Ўртанча ўғлимга эса уларнинг 1/3 қисмини мерос қолдирдим. Кенжа ўғлимга туяларнинг 1/9 қисми тега қолсин”. Ушбу сўзларни айтиб, ота жон таслим қилибди. Падарининг азасини бажо келтиргач, ака-укалар меросни тақсимламоқчи бўлибди. Лекин бунинг йўлини сира топа олишмабди. Ахир, 17 та туяни на икки, на уч ва на тўққизга тақсимлаб бўлар экан-да. Уларнинг боши қотиб турганда саҳродан бир дарвеш ўтиб қолибди. Бу зот устига китоб ортилган қора туяни етаклаб олган экан. Ака-укалар унга мурожат қилиб, жумбоқни ечишда ёрдам сўрабди. Шунда дарвеш “Отангизнинг васиятини бажо келтириш осон. Мен сиз-

ларга ўз туямни бераман – сиз меросни тақсимлаб оласиз”, дебди. Энди ака-укаларнинг туяси 18 та бўлибди, жумбоқ ҳам осонгина ечилибди. Катта ўғил барча туяларнинг ярмини – 9 тасини олибди. Ўртанча ўғилга 6 та туя тегибди. Кенжа ўғил ҳам ўз ҳаққи бўлган 2 та туяга эга бўлибди. 9, 6 ва 2 рақамлари қўшилса, 17 сони юзага келиб, мусофирнинг туяси ортиб қолибди. Жумбоқни шу тариқа ҳал этган дарвеш ўз туясини етаклаб, яна йўлига равона бўлган экан. “Мана шу қора туя ферментга ўхшайди. У бўлиши даргумон жараёнини вужудга келтирди. Айни чоқда, ўзи ўзгаришсиз қолди”, дея ҳикоясига якун ясади Линдестрём–Ланг.

Шояд, ушбу мақоламиз ҳам дарвешнинг қора туяси каби “интернет-муфассир”га ўхшаш кимсалар чалкаштирган ва охир-оқибат жумбоққа айланган масалаларга ойдинлик киритса!..

Мақолани “Бақара” сурасининг 136-ояти билан якунлашни жоиз топдик: “Айтинглар: “Оллоҳга ва бизга туширилган нарсага, Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Яъқуб, асботларга (Яъқуб алайҳиссаломнинг 12 ўғлидан тарқалган зурриётларга – **М.Т.**) туширилган нарсага, Мусо ва Ийсога берилган нарсага ва Пайғамбарларга Роббиларидан берилган нарсага иймон келтирдик. Уларнинг орасидан бирортасини фарқламаймиз ва биз Унга мусулмонлармиз” (*Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси*).

Ашурали ЖЎРАЕВ

SO‘ZING – O‘ZING

Чирогим мудом ёниб турсин десангиз, шамолнинг йўлини
вақтида тўсинг.

Яхши шеърнинг юки бўлиши керак дейдилар. Лекин бу фикрни
филдай шеърга чумолининг юкини ортса ҳам бўлади, деб
тушунмаслик лозим.

Зиёлиси якдилу яктан бўлмаган эл саҳрода адашган карвонга
ўхшар.

Ҳар сафар хато қилганимда ўзимни юрагимдаги надомат
дорига осолмай қийналаман. Арқонинг мунчалар заиф бўлмаса,
юракдаги дор?!

Олмосни фақат олмос кесади.

У нафи тегмайдиган одамнинг ҳатто кўчасидан ўтмайди.

Асл шеър – юракда бўрон ясар.

Хато қилган одамнинг устидан асло кулманг. Чунки
кулиб, хато қиласиз.

Катта талантлар ҳамиша ҳам катта феълли
бўлавермайди.

Кўз – қиёфанинг харитаси.

Мудом ҳақсизликдан нолиймиз-у, ҳақиқат учун курашмоққа
журъат қилмаймиз.

Мени мақтасангиз, қулогимга мақтанг. Бошлигимиз эшитсалар
хафа бўладилар-а!

Киприк қоқма, жоним, юлдузлар тўкилади!..

Баъзи матбуот нашрлари тишсиз қарияга ўхшаб қолди.

Қўрқоқ дўстан ҳушёр дўст хавфли.

Фикри тез ўзгарувчан одамнинг мучали ҳойнаҳой читтак бўлса
керак.

Ишёқмаснинг иши – нолиш.

Гўшт есам тишимга, емасам тушимга киради.

Майда гаплар уммонида сузиб юрган... катта халқмиз.

Ҳар жойнинг тулкисини ўша жойнинг тозиси овлайди. Аммо тулки билан този ошна бўлса-чи?..

Тилни тиймоққа ақлдан занжир даркор.

Содиқ итнинг содиқлиги... янги хўжайинга садоқатида ҳам кўринади.

Устоз Озод Шарафиддинов бир гурунгда бундай лутф этган эди: “Одам меҳнатига яраша маош олмаса, маошга яраша меҳнат қилади”.

Фикр – мисоли эркин қуш, уни нобакор овчилардан асраш керак.

Ёзсанг ёзавер: адабиётнинг супургиси пўлатдан.

Сўзинг – ўзинг.

Дарахтлар – сабр ҳайкаллари.

“Аввал кузат, кейин тузат” деган нақлга қўшимча: “Агар ишинг битмаса – аста узат”.

Тўнканинг вазифаси – атрофида гуркираб турган оғочларга
ваҳима солиш, холос.

Шўродан қолган манзара: тантана билан қўйилган ҳайкал
нафрат ила қулатилади.

Насриддин Афандининг адабиётимиздаги тўнгич фарзанди –
Ғафур Ғулом, ўртанчаси – Саид Аҳмад, кенжатоғи – Неъмат
Аминов.

Ишламаган қонун – бадҳазм овқат сингари айнийди.

Ўжар одам – ўсал одам.

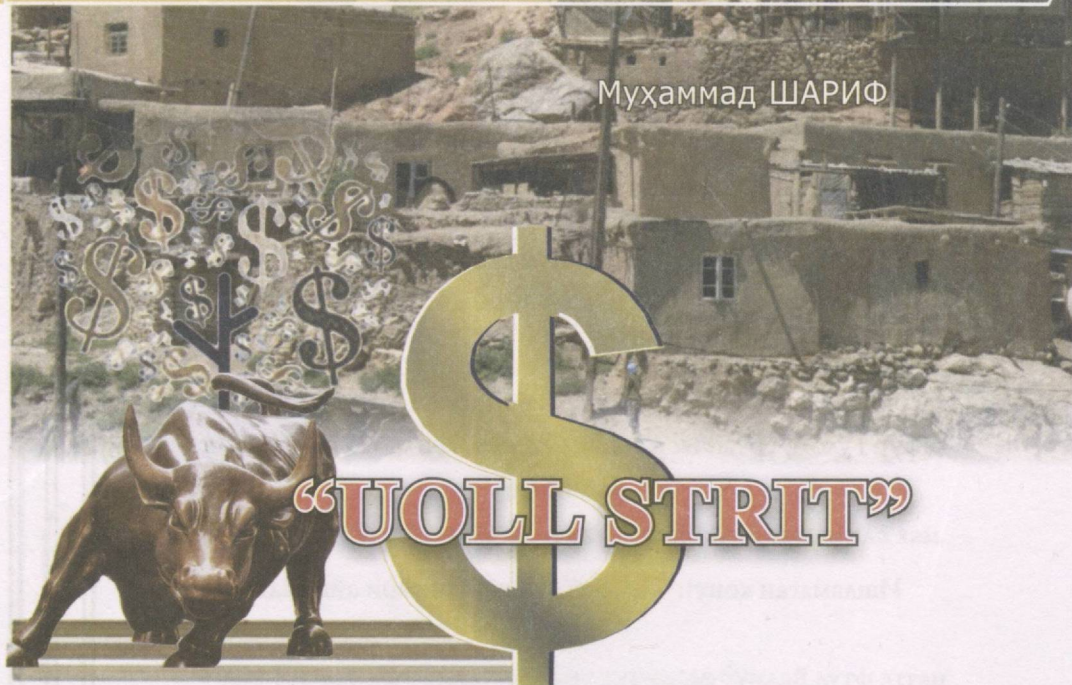
Ҳамсоясининг ҳўкизи йўқолса, ашула айтиб излайди.

Ёмгирда қолган гулдан томчилар муччи олди.

Яхши гап оёқ ёзгунча, ёмон гап қанот чиқаради.

Ҳақиқатни айтишдан қўрқсангиз, гапирманг. Гапирдингизми –
ҳақиқатни айтинг!

Муҳаммад ШАРИФ

Ҳикоя

– Войдод, вой ўлай! Болта кўтариб келаётганмиш! Энди нима қиламиз? – Ўттизга ўрлаб қўйган жувон темир дарвозани даранглатиб ёпиб кирди-да, қўлидаги чўлтoқ супургини четга улоқтириб, катта даҳага кирган қуртдек пишиллаб ётган эрини титраб-қақшаганча уйғотишга тушди. – Ҳой! Турсангиз-чи ғафлат босмай! Акангиз келаётганмиш, қўлида болта! Войдод, одамлар, шўримиз қуриди!..

Жувон ҳовли ўртасидаги темирдан ясалган ҳалинчак-каравотда қўлларини икки ёнга ланг ташлаб хуррак отаётган эрининг елкасидан қаттиқ-қаттиқ силтади. Турткининг кучидан каравот лапанглаб, ғижирлаганча нари бориб, бери келди. Каравот чайқалганида Акмалнинг қўллари уруғлай бошлаган садарайҳонларни дув силкитди. Ҳовлини қуюқ райҳон ҳиди тутди.

Акмал акаси келаётгани ҳақидаги хабарни илғаб-илғамай пешонаси қаттиқ тиришди, бироқ болта кўтариб олганмиш, деган гапдан кўзлари мошдек очилди. Эрталабдан бир бало бошланади шекилли, деган совуқ ўйдан бадани жимирлаб кетди. Хотини оёғи куйган товукдек ҳовлини гир айланиб типирчилайди, “Вой худойим-эй, ўлдириб қўйса-я?!” дея тинимсиз жаврайди, бир уйга киради, бир чиқади, рўмолини қайта-қайта танғийди – силлиқ шойи мато бошида турмай сирғалиб тушаверади.

Акмал қўллари ни мушт қилиб пешонасига тираганча ўйланиб қолди, кейин оғир уф тортиб қараотдан турди. Қачондир охири бўлиши керак-ку бунинг, бор-э, бошга тушганни кўз кўрар, нима бўлса бўлди, бу ёғи энди худодан – шу ўй билан у ўзини босиб олишга уринди, тамбаланган темир дарвозага югурик нигоҳ ташлади, ҳовли этагидаги оғилхонага кириб, бир қўлида эски болта, иккинчисига синган кетмон сопини кўтариб чиқди, уларни дарвозахона деворига суяб қўйди. Хотини аллақадан бешлик топиб келди.

– Қараб ўтираверамизми? Мен мелиса чақираман! – деди хотини.

– Агар акам қамалса, иккита боласини олиб келиб қўлингга тутқазаман, ўзинг боқасан! – Акмалнинг бу гапидан кейин хотинининг овози ўчди. – Нега тўрсайиб турибсан, уйга кир, дамингни чиқарма, агар остона ҳатлаб ташқари чиқсанг, бошингни ёраман. Болаларни тез энангникига жўнатвор. Ҳа, айтганча, Акромни уйғот, дарров чиқсин.

Бир оздан сўнг янгасининг авзойидан салкам ўтакаси ёрилган Акром туфлисининг иккинчи пойини оёғига илиб-илмай акасининг ёнига ҳақкалаб келди.

– Сен қоч, Акром. Тез қоч! Эрталабдан қайгаям борардинг... Ҳа, Саидзимнинг дўконига яширин. У дўконини азонлаб очади.

– Сиз-чи, сиз нима қиласиз? – деди Акром кўзлари чақчайиб.

– Мен билан ишинг бўлмасин, бу ёғига худо пошшо!

Акмал тақдирга тан берган, акаси шу келишида бошида тегирмон тоши юргизса ҳам чидаши кераклигини билади.

Уч ака-ука отадан етим қолибдики, катта ўғил Адҳамнинг калтаги укаларининг бошида синади. Бироқ қачонгача?! Аканинг шундай таъзирини берсинки, қайтиб қўл кўтаришга журъат топа олмасин. Лекин бу гал қўлида болта бўлса, иш чатоқ. Нима жин урди экан?

Ҳаким пахсакаш хотинидан айрилгач, уч ўғлини лойхонада катта қилди, дейилса сира муболаға бўлмас. Ён-атрофдаги қишлоқларда унинг қўлидан чиқмаган пахса девор кам. Кейинроқ болаларини ёнида олиб юрадиган бўлди. Энди у пахса урганда болалари лой тепиб беради. Кенжаси нимжонроқ бўлганидан лойхонага тушмас, акалари лой тепса, у лойпанғиллоқ ўйнади. Шунданми, Акром лойи пишмаган пахсадек салга тўкилгудек, бўшангроқ кўринади. Адҳам билан Акмал, аксинча, болагидан лой тепиб катта бўлгани боис оёқлари узун-узун, тўрт пахса баландликка ҳам лойни ўйнаб отадиган билаги ва бели бақувват йигитлар бўлиб етишди. Бироқ катта ўғил Адҳам бадфеъл, дийдаси тошдек

қаттиқ, ўтганнинг ўроғи, кетганнинг кетмонига ёпишадиган, бермаса тутиб урадиган жаҳлдор кимсага айланди. Арақ ичиб олганида Адҳамнинг одамлик сиёқи қолмасди, кўзига салгина ёқмай турган кимсани урмасдан қўймас эди. Зўрдан зўр кўп, дейишади, лекин бу гап Адҳамга тегишли эмасди, оломон-калтак орасига тушиб қолганда ҳам гавдасини фоз тутиб чиқарди.

Адҳам орада бир-икки марта ўн беш суткадан қамалиб чиқса-да, мулла бўлмади, қайтага бир одамга қаттиқроқ жароҳат етказиб, бир йилга қамалди. Қамокдан чиқиб келган қуниёқ хотинини калтаклади, кейин укалари, тоғаси ва амакисини тутиб урди. Бир йил ичида бирортаси Адҳамни кўргани бормаганмиш! Нега борсин ахир, у қамокдалигида еттиёт бегоналар нари турсин, ғалвадан қутулган хеш-хўшларнинг ҳаммаси бирдек дўпписини осмонга отиб юрган бўлса!

Адҳам анойилардан эмас, энди ичиб маст бўлганида бегонага тегмай, фақат қариндошларини уришга одатланди. Тўғри-да, улар уйдаги гап кўчага чиқмасин дегандек меласага чопиб бормади, Адҳам болаларини чирқиратиб яна қамалиб кетмасин, дейди. Лекин оғирлик Акмалга тушди, у ҳам қараб турмайди, кучи етганича олишса-да, ака барибир акалик қилади. Бир томондан, кенжалари Ақромга ҳам осон тутиб бўлмайди, умрида бировга мушт кўтармаган заифгина ўспирин бола ҳали. Адҳам ичиб олса уни аямай уради, "мушт қайтар менга", дейди, қўрқа-писа акасига бир-икки мушт қайтарса, "муштинг қизларникидан ҳам юмшоқ", деб калтаклайди, қайтармаса, "ҳезалак" деб яна баттар дўппослайди.

Акмал укаси Ақромни олиб Россияга ишга жўнаворди ва шу тариқа аканинг зуғумидан қочиб қутулди. Ака-ука баъзан бир йилда, гоҳо олти ойда бир келиб, отасидан қолган эски уйни бузиб, янгитдан қуришга бел боғлади. Акмалнинг режаси аввал ўз уй-жойини битириб олгач, кейин укасини уйлаб, унга ҳам бир иморат солиш эди. Мусофирчилик, юрт, уй соғинчи кўнгилни юмшатар экан, ора-сира акасига пул жўнатиб турди. Майли, акам-ку барибир одам бўлмайди, лекин болалари қийналмасин, деди.

Бироқ орада қутилмаган воқеа юз бериб, тинч ҳаёт издан чиқди. У Россияда эканида акаси дабдурустдан қўнғироқ қилди: "Хотининг шаҳарга тушиб бегона эркак билан шашликхўрлик қилибди, ўз кўзи билан кўрганлар бор экан", деди жони ҳалқумига тиқилиб. Ўша пайт йигирма бешинчи қаватда ёштак ураётган Акмал ғазабдан кўкарди, қўлидаги қизил ёштак уқаланиб кетди. У сира кечиктирмасдан хотинининг телефонига "ТАЛОҚСАН!" деб "смс"-нома йўллади. Хотини ҳам бир зум кечиктирмай отасининг уйига жўнаворди. Акмал сафардан қайтгач, хотини билан олти ой гаплашмади. Лекин маҳалла-қўй ўртага тушиб,

эр-хотинни яраштириб қўйди. Хотини ҳам ялиниб-ёлвориб, худонинг зорини қилди: "Худо урсин, шаҳарга ҳисобот топширгани борган эдим, бошқармадагилар билан тушликка чиққандим, холос. Тил тортмай ўлай агар, бошқа бир гап бўлган бўлса". Хотини кичик бир идорада ҳисобчи эди, уйим бузилмасин деб ишдан бўшаб олди.

Бироқ ака норози бўлди. Хотини билан ярашган куни ичиб келиб Акмални ўлгудек дўппослади. Авваллари акаси сал аяб урар экан, бу гал аямади. Акмал моматалоқ юзига малҳам босаётган хотинига тикилар экан, майли, оилам бузилиб, болаларим етим қолмади-ку, дея ўзини юпатди.

Авваллари Адҳам биров билан жанжал бошлаганда ажратиб қўювчилар топилиб турарди, бироқ ўртага тушганларнинг кимисидир тишидан айрилиб, бошқасининг лунжи шишиб, яна бири елкасини чиқариб олгач, ҳамма томошабинга айланди-қўйди. Адҳам кейинчалик кўпроқ укаси билан жиққамушт бўлавергач, кўпчилик енгил тортди: "Ўзингдан чиққани ўпкангни туширади, дейишади, акасининг ўпкасини укаси босиб қўймаса, бошқа бировнинг қўлидан келмайди шекилли", деди одамлар. Адҳамга кўзи тушган катталар афсус билан бош чайқайди: "Раҳматли Ҳаким пахсакаш шу болаи баттол туғилганида пахса деворнинг орасига уриб кетмаган экан-да?!" "У бечора билмаган-да, билганда урворарди", дейди кимдир.

Бу орада Акмал укасини ёнига олиб яна Россияга жўнади ва шу кетганича бир ярим йилда қайтди. Келасолиб олти хонали данғиллама уй қурди. Уй ҳам майли, ҳайбатидан от ҳуркадиган каттакон темир дарвоза ясаттириб, ҳашаматли дарвозахона кўтарди. Дарвозахонанинг томи ёпилган куни акаси гандираклаб келди, бир-икки аччиқ-тиззиқ гаплар айтиб, жиғига тегди.

– Бу нима бу? Дарвозангни кўрган одам сени ўзига мақбара қурапти, деб ўйлайди. Энди бир четига гўрингни ҳам кавлаттириб қўявермасан-да, ёзда кириб салқинлаб ётардинг! – деди кесатиқ билан.

– Энди, ака, пул меники, ўзим хоҳлагандек кураман, – деди Акмал ғазабини тишлари орасидан бир-бир ситиб чиқариб. – Хоҳласам, мақбара ҳам қурдириб қўяман.

– Хех, мишиқи, тилинг чиқиб қоптими? – Адҳам унинг тепасига келди.

Акмал акасининг авзойига қараб, ўлгудек маст шекилли, бир уриб ағдараман, деб ўйлади. Бироқ акаси худди фикрини уқиб олгандек илкис тиккасига калла қўйди. Акмал бирор соатлардан кейин ўзига келганида хотини пешонасига ҳўл сочиқ босиб ўтирарди.

– Қўйинг, шу жинни акангизга тенглашманг, нима деса деяверсин... ўзи ичи куйганидан қилади, ажаб бўсин, куйиб ўлсин, – деди хотини жиғибийрон бўлиб.

Хотиним тўғри айтяпти, деб ўйлади Акмал. Акаси ҳамон отаси дав-рида ҳашар билан қурилган уйда ўтиради, икки хона, олди айвонли уй. Шунча йил ўтиб, яқинда арзик сувоқдан чиқди. Қайсидир йили озиб-ёзиб тепаси тандир, таги товуқкатак бир рамақи тандирхона тиклади. Улфатлари билан чой ичиб ўтирганида хотини тандирни қуритиш учун ўт қалаб турган экан, тандирхона қулаб, хотинининг оёғи синган эди. Шундан буён ҳали бошқа иморат солмади. Ҳа, ичи қуяди-да! Устига устак, ўтган йилдан бери акасига пул ҳам жўнатмай қўйган.

Вақт ўтаверар экан, акаси калла қўйгандан бери, мана, орадан яна бир ярим йил ўтибди. Акмал укаси билан яна четга чиқиб ишлаб келдию қум-сувоқ ҳолида қолган иморатни бўяб-безашга уриниб кетди. Икки ой де-ганда уйнинг беази тўла қўлдан чиқди, ҳовли саҳнига қирмизиранг тош ётқизди. Деворнинг устини гир айлантириб қизил тунука билан ёпди, дарвозахонага кирган унча-мунча кишининг ҳашаматдан кўзи тиниб, боши айланади. Шифтига ёқутранг пластик қоплаттирди, деворларга энг охирги русумдаги нақшлар билан оро берди. Улкан темир дарвозанинг ўзи қанча туради, эҳ-ҳэ, харажатларнинг ҳисобига етиб бўлмасди. Ўзи усталарнинг тепасида туриб, кўнглига ёққан безак, ранг ва шаклларни айтиб турди. Усталар ўзининг тенгқур ўртоқлари, кўнгилдагидек ишлади. Акаси қуяди-да буни кўриб, куйиш ҳам гапми, ёниб кул бўлади...

Тўсатдан дарвозанинг даранглаши унинг хаёлини қочирди. Нимадир гупиллаб қулади, кимдир "воҳ" деди. Акмал чўчиб кетди, лекин сир бой бермай "Ким у?" деб бақирди.

– Мен, Акмал, менман, ҳе энасини... великни тормози ушламай қол-ди, дарвозангга тикка калла қилдим-ку, – деди дарвоза ортидаги одам оҳ-воҳ билан.

– Зокир, сенмисан? Шошма, футболкамни кийиб олай, ҳозир чиқа-ман, – деди Акмал.

– Чиқмай қўявер, мен зинғиллаб ортимга қайтяпман, сенга бир ха-барни айтгани келувдим.

– Нима гап?

– Аканг ҳозир дўконда, – деди Зокир.

– Нима?! Акром ўша ерда эди-ку?

– Қўрқма, Акром пештахта тагига беркиниб олган, устига тешиккул-чадан бўшаган коробкаларини ёпиб қўйганмиз.

– Акам нима қияпти у ерда?

– Ичяпти.

– Ичяпти... Ким билан?

– Эрраис билан. Эрталабдан ичвоса, биласан нима бўлишини, эҳти-ёт бўл-у, лекин бўшашиб ҳам ўтирма. Бўпти, мен кетдим, шошмасам бўлмайди.

Эрраисни эслаб Акмалнинг пешонаси тиришди, кейин ажабланди: акаси уни ёмон кўрарди, бир гал бошлаб дўппослаган, Эрраис акасини бир чақирим наридан четлаб ўтарди, нега энди бирга ичиб ўтирибди экан?

Ҳа, калаванинг учини топгандек бўлди, ахир кеча ўзи Эрраисни тоза тузлаб жўнатган эди-ку, ана энди у акасини гижгизлаётгани аниқ.

Қишлоқ раисининг исми Абдуғаффор, орқаворатдан ҳамма уни Эрраис дейди. Аввалги лақаби Эррайим эди, халқ билмаса лақаб қўймайди, ахир. Эри четга ишга кетган жувон билан дон олишиб юргани элга дoston бўлгач, энди Эрраисга айланган. Кўп қинғир ишлари боис орада бир раисликдан ҳайдалди. Унинг ўрнига келган қишлоқнинг обрўли кишиси туман марказидаги йиғинда бир марта қатнашгач, "Шу ёшимда энди ўғлим тенги болалардан сўкиш эшитишим қолувди", деб раисликдан воз кечди. Кейин қишлоқнинг уддабурон йигитларидан бири раис бўлди, лекин уч ой ўтмай "Умрим мажлисларда ўтиб кетади шекилли, қолаверса, маҳалланинг иши нуқул эр-хотин жанжали экан", дея у ҳам ишдан бош тортди. Эрраис яна эски амалига қайтди.

"Ана, айтган эдим-ку, сизларга! Мендан бошқа ким чидарди бунақа ишга, мендан бошқа ким эплайди бу ишни?! Урадим, сўкадим, ҳаммасига бардошим етади. Нима бўпти урса-сўкса, мажлисга киришдан олдин битта шишани бўшатиб, кейин қип-қизариб туравераман қўлимни кўксимга қўйиб", деб роса мақтанибди. Айтишларича, тор давраларда у ҳар икки лақаби билан ҳам фахрланиб юармиш.

Кеча, қош қорая бошлаганда биров дарвоза қоқди, чиқса шу – Эрраис турибди кеккайиб, қорнини қаппайтириб. Ёнидаги ёрдамчиси жи-гарранг жилдни гоҳ чап, гоҳ ўнг қўлтиғига қистиради, кирланиб, ёрила бошлаган кўйлаги ёқасини тез-тез ушлаб қўяди. Салом-алиқдан сўнг ичкари киришди, Эрраис дарвозахона ҳашаматини кўргач, ўсмоқчилаб гап бошлади:

– Ука, бу маҳалла номини биздан берухсат ўзгартириб юборганмишсан?..
– Нима қипман, нима деб ўзгартирибман?
– Мол стрит эмишми... нима эди? – Эрраис ёрдамчисига ўгирилди.
– У-олл Сит-рит, хўжайин, Уолл Стрит! – деди ёрдамчиси жилд ичидаги қоғозларни титкилаб.

– Ҳа, шунақамиш... Уолл Стритмиш. Элнинг оғзида шу гапмиш. Одамлар бизда Уолл Стрит пайдо бўлди, деб овоза қилиб юрганмиш. Катталардан ёмон дакки эшитдим, ука, бу қанақа гап энди! – Эрраис дарвозахонанинг икки ён деворига биттадан одам бўйи қилиб солинган Америка долларининг белгисига ишора қилди.

Акмал буни безак учун қилдирган, белгилар гипсдан ишланиб, девор сатҳидан бир қарич бўртиб чиққан. Оққа бўялиб, устидан лок

сурилган, шаклнинг қиррадор ва гажакдор қисмларига зарҳал ранг беҳол теккизилган, оқшомлари шифтдаги чироқлар нурида жилваланиб туради. Акмал етти-саккиз йил давомида уйига доллар жўнатди, хотини пишиқ-пухта чиқди, шилдироқ қоғоз пулларнинг биттасигаям хиёнат қилмай сақлади. Ниҳоят, мана шу ҳашаматли иморатни битирди. Бу орада Акмалнинг хаёлига ҳали ҳеч ким кўрмаган безак солиб, одамларни лол қолдириш фикри келди – шу арзанда долларнинг белгисини ясаттирди.

Акмал долларга ҳайкал қурибди, деган хабар яшин тезлигида тарқалди. Долларнинг ҳайкали Америкада, Уолл Стрит кўчасида бормиш, уни бир қутурган буқа кўриқлаб турармиш, мана энди бизда ҳам ўзимизнинг "Уолл Стрит" пайдо бўлди, деган гапни кимдир киноя, кимдир завқланиб гапирадиган бўлди.

– Сен болани калланга қайдан келди долларга ҳайкал қўйиш? – деди Эрраис Акмалга синчков нигоҳ ташлаб.

– Билмадим... бу ҳайкал эмас, безак, деворнинг безаги, кўп жойда кўрганман бунақасини.

– Менга қара, ука, сени аканга ўхшамаган, гапга тушунадиган бола деб юрардим. Устинга мановинақа футболка илиб олиб... бирда-иккида кўчада кўрганимда эътибор бермаган эдим, – Эрраис Акмалнинг футболкасидаги катта "Наша-Раша" деган ёзувга ишора қилди. – Энди буниси ҳаммасидан ўтиб турибди-ку! Хуллас, ука, ҳайкалми, безакми, фарқи йўқ. Бу доллар, бу Америка, ўта нозик масала. Сиёсат билан ҳазиллашиб бўлмайди. Сенга маслаҳатим, шу бугуноқ ҳайкалларингни кўчириб ташла.

– Ие, нега кўчирар эканман? Айтдим-ку, бу ҳайкалмас, безак деб. Ўзи сиз нега менинг уйимга кириб ҳўжайинлик қиласиз? Нима ишингиз бор? Тегмайман, туради шундай, агар биров келиб тегса, қўлини синдираман. Ўн йил четда юриб топдим бу пулларни, нимани хоҳласам, шуни кураман, – дея тиккасига жавоб қайтарди Акмал.

– Ҳўв, ўпкангни бос, бола, хомлик қилма! Ҳали биров менинг гапимни икки қилмаган, аттанглаб қолмагин тагин дардингни айтгани одам тополмай, – дея чўчанглади Эрраис.

Акмал Эрраиснинг жўжаҳўрозга ўхшаб елка қоқишидан бир аччиғи келса, бир кулгиси қистади. Эрраиснинг тунов куни дўкончи Саидазим тасвирлаб берган қиёфаси кўз олдига келди. Эрраис дўконга тез-тез ичгани кириб турганидан Саидазимга арзи ҳол қилиши одатий экан. Бир куни Саидазимга қўлидаги тўрт букланган қоғозни очиб, кула-кула ўқиб берибди: "Буни қара, одамларимиз юмалоқ хат, йўқ, қарғиш хат ёзишга ўтибди. Мана, мана шу хатни биров тунда дарвозамга қистириб кетибди. Эшит! Боламга бериладиган ёрдам пулини тўхтатганинг учун сен ер юткур худонинг лаънатига учрагин... ҳа, таниш сўзлар, ...худоё худо-

ванда, катта қорнинг ёрилиб... ҳа, буниси ҳам эски гаплар, ...сен хотин-боз... буям эски дийдиё, ҳа, мана буниси янги, эшит, ...илоё тезроқ гўрга киргин ва устинга охирги кетмон тупроқ ташлангандаёқ ҳаромдан семирган танангни илонлар чақишни бошласин, ҳаромдан еганларингни сўриб-сўриб олсин".

Эрраис хатдан бош кўтариб, Саидазимга қараб кулибди: "Мана кўрдингми, хотинларнинг оғзидан нималар чиқмайди, мени илонлар чақармиш, яна қачон дегин, гўрга кирганимдан кейин. Вой! Вой-вой-эй! Кўрқиб кетяпман, баданимни илонлар чақяпти". Эрраис майитдек қўлларини ёнига қисиб, жилпанглабди.

Акмалнинг кўз олдидан ўша ҳолат ўтиб, мийиғида кулги пайдо бўлди. Эрраис буни дарров илғади:

– Куласан-а?! Пул шунақа қутуртирдими сени? Кўрмаганни кўргани курсин деб шунга айтар экан-да!

– Ҳа, сиз кўриб қўйган эдингизми, етим-есир, бева-бечоранинг ҳаққини еб ётибсиз-ку! Эррайимлик қилавериб ахийри Эрраис ҳам бўлдингиз. Биров бир нарсa деяптими сизга?

– Ҳўв ука, ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган гапни эшитмаганмисан дейман, тилингни тийсанг-чи! – Эрраиснинг ёрдамчиси луқма ташлади ва эҳтиёти шарт ортга бир қадам тисарилиб олди.

– Айтдим-ку, йиғиштир доллар-полларингни деб. Бўлмаса ўзингдан кўр, оқибати чатоқ бўлади, – дея Эрраис энди жиддий дағдағага ўтди.

– Кекирдагингизни чўзманг, кеккайишингизни бошқа жойда қиласиз. Айтдим-ку, деворимга бировнинг қўлини текизмайман деб. Боринг, билганингизни қилинг! Осмон қўлингизда бўлса, ана, ташлаб юборинг, – деб хезланди Акмал.

Эрраис даҳанаки жанг чинига айланиб кетишини сезиб, ёрдамчисини олдига солиб жўнаб қолди. Лекин ёмон аччиғи чиқиб кетди, бир балони бошламаса гўрга эди. Кечроқ мелиса билан келса керак, деб ўйлади Акмал. Лекин Эрраис қайтиб келмади.

Мана, кеча нега қайтиб келмаганининг сабаби энди аён бўлди.

...Одам кутган сайин кутилаётган воқеа олдида ожизлана борадими ёки кўп ўйлаш кишининг руҳини синдирадими, Акмал шашти тушиб кетаётганидан хавотирда эди. У дарвозахонада салмоқлаб қадам ташлаганча нари бориб, бери келади, баъзан тўхтаб, долларнинг ярқироқ белгисига тикилиб қолади, кўз олдидан йиллар давомида тўплаб уйига жўнатган пуллар ўтади. Ҳақини олганидан кейин муҳожир ишчилар ётоқхонасида бисотини қандай яширгани, айниқса, бегона ва хатарнок шаҳар кўчаларида чўнтагида пулини чангаллаб банк эшигига етиб олгунга қадар бошидан ўтказган ҳаяжонли дамларини эслайди.

Нихоят, ташқарида дўпир-дўпир товушлар ва одамларнинг ғала-ғовури эшитилди.

– Акмал, дарвозани оч! – акасининг жарангдор овози келди.

– Нима ишингиз бор? Очмайман, гапингиз бўлса шундоқ гапираверинг, – деди Акмал қўлидаги кетмон сопини кафтига уриб.

– Оч деяпман, бўлмаса бузиб кираман!

– Боринг, ичмаган пайтингиз келарсиз.

– Қўрқоқ! Ҳали шашликхўр хотининг этаги тагига яшириниб олган бўлмагин тагин? – Акасининг истеҳзоли кулгиси эшитилди.

Акаси темир дарвозани бузиб киролмаслиги тайин, лекин ҳақоратига чидаш осон эмас, бу гапни томошаталаб қўни-қўшни, маҳалла-қўй эшитиб тургани аниқ. Қолаверса, у бир ҳатлаб девор оша тушиши мумкин-ку. Акмал ноилож дарвозанинг кичик қанотини аста очди. Кутганидек, дарвоза тагида акаси чап қўлини белига тираб, ўнг қўлидаги болтасини елкасига қўйиб, заҳарханда ишшайиб турарди. Ўн беш-йигирма қадамлар нарида бир тўп оломон буларни кузатяпти. Акаси болтанинг кети билан Акмалнинг кўксига нуқиб йўлидан нари сурди ва дарвозанинг катта қанотини жаҳл билан очди – эл кўриб қўйсин!

– Бу нима? – деди акаси деворда бўртиб турган доллар белгисига ишора қилиб.

– Ҳеч нима. Нима ишингиз бор? – деди Акмал акасининг вазоҳати бу гал чиндан бошқача эканидан чўчиб. Адҳам қўлидаги болтани ўйнатиб, ярқироқ безак атрофида бир оз айланди, кейин қўққисдан ҳайкалнинг қоқ ўртасига қарсиллатиб болта солди, гипс парчалари атрофга тарсиллаб учди, ҳўв наридаги уйнинг деразасидан Акмалнинг хотини бош чиқарди ва "Войдод, одамлар ёрдам беринглар, ўлдириб қўяди", дея бақиришга тушди.

– Ие, ҳимоячиси зўр экан-ку бунинг, – деди акаси аччиқ истеҳзо билан, кейин ерда ётган гипс бўлагини моҳир футболчидек шундай тепдики, у тўппа-тўғри уйнинг деразасига бориб урилди ва ойнани чил-чил синдирди, аёлнинг дод-войи ҳам тинди. Адҳам зумда иккинчи ҳайкални ҳам қўпориб ташлади, кейин боладимми, дегандек атрофга мамнун қаради. Лекин бу кам эди, ҳали деворга туширилган безак нақшнинг ҳар қулочида биттадан доллар рамзи ярақлаб турарди. У девор бўёғини чопиб кўчиришга тушди. Энди Акмал чидаб туrolмади, акасининг қўлидаги болтага ёпишди. Ака шуни кутиб турган эди, Акмалнинг қулоқ-чаккасига зарб билан солди. Ука гандираклаб ортга тисарилди ва шу заҳотиёқ жон-жаҳди билан рақибига ташланди. Шу тариқа ёқалашув бошланди. Акмалнинг хотини яна айюҳаннос солиб бақиришга тушди, одамларни ёрдамга чорлади, лекин уйдан чиқмади; ҳамма биладики, уларнинг ўзлари тинчимаса, бошқа биров ўртага тушолмайди.

Энди дарвозага бир оз яқин келиб томоша қилаётган катта-кичик орасида шивир-шивир бошланди:

– Акмал Россияда узоқ юрган, ўриснинг салоси билан колбасасига тўйган, кучи кўп, акасини уриб ташлайди.

– Ўрисни овқати нима бўпти? Анҳорнинг лойқа сувиям Адҳамга куч беради. Унга иблис бас келмаса, бошқаси тенг келолмайди. Лекин ичволганда, панд еб қолиши мумкин.

– Э, нима деяпсан, агар Акмал уриб ташламаса, битта ош мендан.

– Адҳам урса, мендан битта шиша.

Ака-ука роса мушшлашиб чарчади, лекин аканинг билаги зўрлик қилди, амаллаб укасини тагига босиб олди, бир оз нафас ростлагандек бўлиб, ҳали ўнг юзи, ҳали чап юзига тарсиллатиб солди.

– Сен мишиқи, ҳали ўзингдан кетиб қолдингми? Пул қутуртирдими сени? Мана сенга доллар! Мана сенга ҳайкал! Нима, бу ер сенга Америками? Ким қўйибди сенга отамнинг уйида долларга ҳайкал қўйишни!

Ака, ниҳоят, ҳансираб ўрнидан турди, оломонга қараб ишшайди, чангга беланиб ётган укани "бўлди, тегишингни олиб бўлдинг" дегандек енгил тепиб қўйди. Кейин болтасини яна елкасига қўйиб, дарвозадан мағрур чиқди, издиҳом ўртасидан ўтиб борар экан, "Бола ҳали ёш", деб қўйди маънодор қилиб. Одамларнинг ярми аканинг кетидан эргашди, ярми қолди. Акмалнинг бир-икки оғайниси келиб, уни юпатишга тушди.

– Қўй, аканг ўзи ғирт аблаҳ, бузса бузсин эди, яна бошқатдан тиклаб оламиз. Лекин бир ойлик меҳнатимиз расво бўлди... Майли, яна бир Россияга бориб келсанг, янгитдан безаймиз.

Акмал бошини кўтариб, қўйлагининг йиртиқ енги билан оғзи четидидаги қонни артар экан, ўртоғидан сўради:

– Зокир! Акам дарвозадаги доллар безакларга тегмади-а?

– Тегмади, кўрмади шекилли...

Акмал бу гапни эшитиб енгил нафас олди, чалқанча ётганча мусаффо сомонга мамнун тикилди, баданида оғриқ сезмасди.

– Дарвозаси бузилган уй харобазор бўлади, Зокир, акам атай дарвозага болта урмаган, – деди Акмал маъносилмайиб. Лабининг четидан яна қон сизиб чиққан эди.

Гулноз МЎМИНОВА

Har tong o'zni qaqnusdek qaytadan etgum bunyod...

СУНБУЛА

Шафақ фонуслари қизгиш, оловли,
Каштага тикилган гуллардай алвон –
Шуълалар рақсига тўлганда ҳовли
Бир четда ўксиниб ётади нарвон.

Сўзсиз кузатасан богдан нарини –
Шом ичра сиргалар ариқдаги сув.
Қўшни богнинг холдор олмаларини
Шошганча қайгадир элтиб борар у.

Қизгиш сояларни йигиб олар тун,
Янада сулувроқ кўринар моҳтоб.
Қалбингни – галаён, дунёни – сукун
Эгаллаб олгандек туюлар шу тоб.

Осмон – юлдуз оққан тимқора дарё,
Бундай гўзалликдан дилда гулгула.
Багрингни каттароқ очиб қўй, Дунё,
Унга қадам қўяр сўлим Сунбула.

ШЕРЛАР

Ҳисор этагида қайси бир замон
 Пирлар ёққанида самоъ машъалин
 Қамишлар оралаб наърасиз, пинҳон
 Шерлар чиқар экан тавоф қилгали.

Тоглар шамолидан ўсиқ ёллари
 Силкиниб, даврага боқаркан гирён,
 Сукунат тилида арзи ҳолларин
 Айтган чоқ юракда ёнаркан иймон.

Хўш, пирлар-чи?
 Пирлар қамиш чайлада
 Жону руҳ-ла тушиб зикри самоъга,
 Энди тугилгандек бегуноҳ, тоза
 Бўлиб қайтар экан ортга – дунёга.

Шерлар эса чайла деворларига
 Суйкалиб ўтаркан навбатма-навбат –
 Улар ҳам дунёнинг бедорларига
 Халал бермасликка топаркан тоқат.

Ҳазрат Навоийнинг “Назмда ҳам асл анга маъни дурур, / Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур” деган машҳур байти бор. Бунда олға сурилган мазмун шарқ-ислом адабиётининг туб моҳиятини ифода этади. Ушбу хайрли анъана ўзбек шеъриятида Навоийдан ҳам уч-тўрт аср олдинроқ бошланиб, ўтган асрга қадар изчил давом этиб келди. Аммо афсус-надомат билан таъкидлаш керакки, XX аср ўзбек шеърияти бундай анъаналардан анча узилиб қолди. Миллий шеъриятимизнинг тошқин дарёдек шиддатли ва улкан бадиий қуввати сон-саноксиз бегона ўзанлар бўйлаб сочилиб кетди.

Чамамда, бугунга келиб, шеъриятимиз асл ўзанлари томон йўл излаётгандек. Умидли шоирамиз Гулноз Мўминова шеърияти адабиётимизда юз кўрсатаётган ана шундай қувонарли ҳодисалардан. Шеърлари мазмунидан муаллифнинг асл маъни сирларини англаб, ўзгаларга ҳам англаштига уринаётганига амин бўламиз.

Узоқ ЖЎРАҚУЛ

Тун ярмидан огиб, толиққан пирлар
Уйқуга чўмаркан – дунё унутдай.
Гулхан атрофида ястаниб шерлар,
Чайлани қўриркан вафодор итдай.

Фақат кўринганда уфқда қуёш,
Тогларга тушганда заррин нурлари,
Шерлар ҳам заминдан кўтаришиб бош,
Сўқмоқ томон солар экан йўлларин...

Чигал саволларга тўлмиш бу дунё,
Жавоб излаш учун қайтмасми пирлар?
Шитирламай қўйди қамишлар ҳам, ё
Қириб битдими иймонли шерлар?..

ЭСКИ ДАФТАР

Бахтиёр эдим мен: кулгуларим шўх
Ва бегона эди қалбимга дардлар.
Ногаҳон юракка санчган каби ўқ,
Рўпарамдан чиқди кундалик дафтар.

Ўтган кунлар ёди келди қошимга
Маҳшарда марҳумлар ростлагандай қад.
Мен эса... шу сиймо ва шу ёшимда
Ёдмас, унутишни истайман фақат.

Нетайки, шафқатсиз фурсат шамоли
Аёвсиз титади умрим дафтарин.
Ногоҳ, кул яширган чўғлар мисоли,
Фош бўлиб қолади маҳзун қайдларим...

Йўқ, мен хотиротга бўлмасман таслим –
Ожизман ўзимни енга олмасам!

Дафтарга тикилиб совуққон ва жим
Сўнг бор муқовадан олгайман бўса.

Таскин истамасман, чорламагин, бас,
Дилга гулу солар ҳар қандай овоз.
Йўқ, бу ёнаётган юрагим эмас,
Дафтаримни ўтга ташладим, холос.

ЭГИЛМАГАН БОШ

– Эгилган бошларни қилич кесмайди,
Эгилган дилларга хавф солмас ўлим.
– Эгилган дилларда умид ўсмайди,
Бош эгилса, ҳаёт ҳаётми, гулим?

– Сукутда қолмишлар валийлар ҳатто
Қилич келган чоги азиз бошига.
– Асл ботир учун титрамоқ хато
Ўлим акси тушган тигнинг қошида.

– Наҳотки, бахтдан ҳам афзал гурур, ўч,
Энди бу ёгига етмагай бардош...
– Эгилган бошларни унутар қилич,
Мангу ёдда қолар эгилмаган бош!

ҲАР КУНГИ ЭРТАК

Ёвқур эмас, ношуддир бу кас,
Тулпор эмас, қирчанги оти.
Мажбурият совутин бирпас
Кийиб, ўзин сезади ботир.

Сермар ҳаёт қамчисин, ҳуркар
От, сўнг елар учиб кетгудек.
Рўзгор – аждар. Оғзи ўт пуркар
Қозон қайнатишга етгулик.

Козон қайнар, кўнгил совийди,
От ҳорийди, толар чавандоз.
Умр – кўрна, армон қавийди,
Бармогига игна санчиб боз.

Туғаб қолар эртак авжида,
Эркак боқмас ҳамон ботиниб:
Турмуш деган горнинг оғзида
Маликамас, турар хотини.

ХАЙРЛАШУВ ОЛДИДАН

Сен умримга гул эмас, кўтариб кирдинг олов,
Шунданми шеърларимдан куюк ҳиди анқийди.
Аввал бошида лаҳзалар, сўнг кунлар ёнди лов-лов,
Бу гулханни кўзёшлар ўчиролса қанийди.

Сен умримга олов-ла кириб келдинг, гул эмас,
Ўт-оташни оралаб юрибман шундан бўён.
Олов кўкка ўрласа – қаҳ-қаҳ отдим басма-бас:
Куйган товоңларимга ўзга манзил йўқ, аён!

Пушаймондан наф йўқдир, қанча ёниб куйламай,
Рости гап, бу оловни гуриллатган мен ўзим:
Қўшдим юрак қўримни бирор лаҳза ўйламай,
Ўтга тушган хазондек жизганак бўлди рўзим.

Ҳар тонг ўзни Қақнусдек қайтадан этгум бунёд,
Ҳар бир кунимнинг бордир ўз гулхани – олови.
Ўтинлари жаннатнинг богидан, лек минг фарёд
Дўзах тандирларидан олингандир қалови...
Сен умримга гул эмас, олов кўтариб кирдинг...

ҲАҚ ЧОЛГУСИ

А.Н.га

Кўнгил – Ҳақнинг чолгуси, дўстим,
Бир куйласа, тинмас, огоҳ бўл.
Сен гурурдан осмондек ўсдинг –
Сен чолгуга узатяпсан қўл!

Алмисоқда кўрувдим сени,
Рухлар аро турардинг ғирён.
Ҳақ торидан истайсан нени,
Нега бугун севгинг беомон?

Кўнгил – Ҳақнинг чолгуси, дўстим,
Ўз куйидан тўлган, кемтилган.
Инсон борки, чўзади дастин,
Инсон борки, унга интилган...

Шундан “оҳ”га тўлгандир очун,
Шундан ойнинг ўн беши қаро.
Ҳақ чолгусин асрамоқ учун
Йўл излайман туманлар аро.

У куйласа – тингламоқ азоб,
У йигласа – бўлмас тиндириб.
Ҳаққа қандай айтарсан жавоб,
Чолгусини қўйсанг синдириб?!

Кўнгил – Ҳақнинг чолгуси, дўстим...

Бахтиёр НАЗАРОВ

FITRAT VA BUNIN

XX аср ўзбек адабиётининг жаҳон сўз санъатидаги ўрни ва роли қандай? Биз бу саволга жавоб излашга узоқ вақт бирёқлама ёндашдик. Дунё тан олган хориж адиблари, аксаран рус ёзувчилари ўзбек қалам аҳлига кўрсатган таъсирни топишга гоҳида холис, кўпинча эса зўраки интилиш билан машғул бўлдик. Ҳолбуки, ўзбек ёзувчилари ҳам ўз асарлари билан жаҳон сўз санъатини адабий жараёнига улуш қўша олгани айти

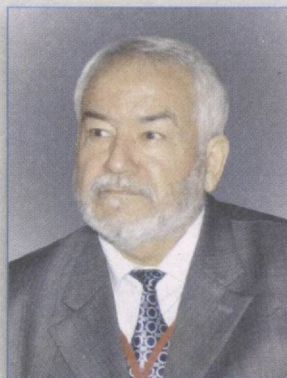
ҳақиқат. Аммо биз бу улушни тадқиқ ва таҳлил орқали кўрсатиш тугул, ҳатто эътироф этишга ҳам чўчидик, журъат қилмадик. Бугун эса ўша хато ва камчиликларимизни мардларча тан олиш, айбни ўзимиздан – ўз танқидчи ва адабиётшуносларимиздан қидириш ўрнига нукул шўро сиёсатини унинг мафкуриси зугумига тўнкаётимиз.

Оврупо ва Америка танқидчилиги ҳамда адабиётшунослигининг кўпдан-кўп хусуси-

Бахтиёр Назаров ҳақида сўз кетгудек бўлса, омадли одам экани албатта тилга олинади. Ахир, унингдек барвақт фан номзоди ва доктори бўлган илмпешалар кўп эмас-да! Ҳозир адабиётшунослар орасида иккитанинг бири – академик бўлиб тургани ҳам ана шу омаддан нишона. Лекин... ҳа, яшанг, эртаю кеч заҳмат чекилмаса, омад деганлари қаяқда эди!

Бахтиёр Назаров Фитрат ва Чўлпон ижодини яна халққа қайтаришида жонкуяр ва субутли олимларимиз сафида турди. Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом ижодини ўрганишда эса, улуг салафларга эҳтиром бажо келтириш баробарида, илмий ҳолисликдан зинҳор чекингани йўқ. Дарвоқе, у киши ЎзФАнинг Тил ва адабиёт институтига раҳбарлик қилган йиллардан ҳам касбдошлар қалбида талай нурли хотиралар қолган.

Булар – Бахтиёр Назаровнинг 70 йиллик таваллуд тўйи баҳонасида кўнгилдан кечган гаплардан бир шингил, холос. Биз одатда тўй соҳиби елкасига чопон ташлаймиз, белига қийиқ боғлаб, бошига дўппи кийдирамиз. Шундай айёмда чоп этилаётган “Фитрат ва Бунин” мақоласини ҳам академик юбиляримиз камтарона туҳфа дея қабул қилишидан умидвормиз.

Таҳририят

ятларидан бири шундай: улар ўз минтақаларида яратилган асарлар фазилатини жаҳонга кўз-кўз қилишни, кенг тарғиб-ташвиқ этишн и салкам қонунга айлантирган ва барча соҳада бўлгани сингари адабиётда ҳам дунё гегемони эканига атай урғу беради. Тўғри, Оврупо ва Америка адабиётининг жумлаи жаҳонга кўз-кўз этарли ютуқлари оз эмас. Лекин чиндан-да ютуқ демоққа арзирли баъзи асарларни муносиб эъозлаш билан бир қаторда уларга бирёқлама ёндашув ҳам мавжуд экани жаҳон афкор оммасига сир эмас. Ҳатто Нобель мукофотини беришда ҳам баъзан наинки жузъий, балки жиддий ноҳолисликлар кўзга ташланмоқда. Алалоқибат олижаноб умуминсоний қадриятлар теран акс этган бадиий асарлар бир четда қолиб, айрим ночорроқ асарлар, ғарбона дидга мос келгани учунгина, совринни илиб кетаётир. Собиқ шўравий республикалар бадиий ижодда мафкура зуғумидан озод бўлганига салкам чорак аср тўлса-да, Нобель мукофоти билан сийловчи ташкилотнинг ўзи ҳануз ана шундай тушовдан халос бўлолмаганини дунё тан олган адиб

Чингиз Айтматов ўз вақтида бу мукофотга лойиқ кўрилмагани ҳам тасдиқ этмайдими, ахир?!

Нафсиламри, ўзбек адабиётининг жаҳон миқёсидаги ўрни унинг қайси илғор сўз санъатидан қандай ютуқларни ўзлаштиргани билангина эмас, айна чоқда ўзи мустақил қандай фазилатларни касб этмоқда, Ватан равнақи, миллат камолотига нечоғли ҳисса қўшмоқда, ўз замини ва бутун дунёдаги эврилишларни қанчалик ҳаққоний, теран, ёрқин акс эттирмоқда ва шу билан халқаро адабий жараёнда қандай мавқе эгалламоқда – шулар билан ҳам белгиланмоғи лозим.

XX аср ўзбек адабиётида “Абулфайзхон”, “Кеча ва кундуз”, “Ўткан кунлар”, “Рухлар исёни”, “Ўзбекистон” сингари шоҳ асарлар озмунча эмас. Шунга кўра, адабий таъсир билан бирга типологик яқинлик муаммосини ҳам тадқиқ этиш – ўзбек адабиётини жаҳон сўз санъати контекстида ўрганишнинг самарали усулларида биридир.

Типологик аналогия – замон ва макондан қатъи назар, турли адиб ва адабиётлар ора-

сида, ўзаро таъсирларсиз зуҳур этувчи мазмуний-шаклий яқинлик, ўхшашлик, айният-дошлиқдир. Адабиётнинг ушбу қонунияти бирор алоҳида ёзувчию миллий адабиётни бошқаси билан бутун дунё ёки бирор минтақа сатҳида қиёсий ўрганиш имконини беради; уларнинг халқаро адабий жараёндаги ўрни ва ролини тайин этади; ўзаро уйғун турфа миллий адабиётлардан ташкил топган жаҳон сўз санъатига ҳам алоҳида-алоҳида, ҳам яхлит ҳолда назар ташлашга йўл очади. Бир сўз билан айтилса, меҳварида сўз санъаткори турувчи жаҳон адабиётини яхлит жонли организм сифатида ҳам ич, ҳам ташдан гавдалантиради.

Келинг, фикрларимизни асослаш учун икки буюк адиб – Абдурауф Фитрат ва Иван Буниннинг “Темур олдинда” ҳамда “Темурхон ҳақида кўшиқ” деган ҳажман кичик асарларини қиёсий таҳлил этайлик.

Шу вақтгача ўзбек ёзувчилари асарлари улардан илгари яшаган хориж адиблари асарларига қиёсан ўрганилгани ҳақида боягина айтдик. Бунинг сабаби – шўрлик ўзбек ёзувчиси, дейлик, рус устозидан албатта ибрат олиши керак эди-да!.. Аммо бу гал ўзаро қиёс этилаётган асарлар, ёзилган санаси нуқтаи назаридан, аксинча: Фитрат асари 1917, Бунин асари эса 1921 йилда ёзилган. Ўзбек адабининг насрий шеъри Октябрь тўнтаруви арафасида Туркистонда, рус ёзувчисининг ҳикояси эса шу тўнтарувдан тўрт йил ўтгач, Францияда дунёга келган.

Тўғриси, Бунин аксар машҳур рус адиблари каби Амир Темур шахсига на шўро тўнтарувига қадар ва на ундан сўнг одил ва холис муносабатда бўлган эмас. Лекин, аввало, ёзувчилик этиқоди, қолаверса, бадий ният талабига кўра, ўзи буни хоҳлаганми, хоҳламаганми, “Темурхон ҳақида кўшиқ” асарида буюк Соҳибқирон образини бир қадар ҳаққоний тасвирлаган.

Маълумки, Бунин шўро тўнтарувини ёқламаган, унинг гоյларини қабул қилмаган. У кундалик шаклида ёзган “Бадбахт кунлар” (1918) асарида кўплар инқилоб атаган та-

лотумни кескин ва ошкор танқид қилган. Бу кайфият ва дунёқараш алалоқибат адибнинг 1920 йилда ватанини тарк этиб, Францияда яшаб қолишига олиб келди.

Фитратнинг Туркистон аҳли ҳаётидаги норасоликлар ҳақида куюниб ёзган асарлари ўқувчига маълум. У каби Бунин ҳам бир қанча асарларида Россиянинг қолоқ турмушини қайғуриб тасвирлайди. Шу маънода, халқнинг забун ҳаётига ҳамдardлик Фитрат ва Буниннинг муштарак хусусияти дейиш мумкин.

XX аср бошларида Бунин бир неча Шарқ мамлакатларига саёҳат қилди. Бу ердаги халқларнинг турмуши, удумлари, тарихи билан танишди. Шу тарика қалбига Шарқ руҳини чуқур сингдирди. Балки, айна сабабга кўра, унинг “Темурхон ҳақида кўшиқ” ҳикояси билан Фитратнинг “Темур олдинда” мансураси ўртасида руҳий робита кўзга ташланар. Ушбу асарлар ўртасидаги матний яқинлик ҳам шундан бўлса ажабмас.

Фитратнинг Темур қабрини тавоф этгани келган лирик қаҳрамони бўғзидан отилган оҳ-нолалар асар ёзилган вақтдаги Туркистон халқининг эрк, хуррият истаб чеккан дард-аламлари ифодасидир:

Турк учун қўйдиғинг давлат битди, турк остига курдиғинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғларин остинда қолди...

Буларнинг барига “ўзим сабаб бўлдим”, дея фиғон чекади лирик қаҳрамон:

Сенинг Туронингни ўзим талатдим,

Сенинг турклигингни ўзим эздирдим,

Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим...

Лирик қаҳрамон аччиқ иқрор ортидан руҳий мадад ўтинади:

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёзиқларимни иқрор этарга келдим, хоқоним...

Эй арслонлар арслони!

Менинг ёзиқларимдан ўт,

Мени қўлимни тут,

Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

(Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2000. 34-35-бетлар.)

Бу – эл-юртни асрий истибдод кишанларини парчалаш, Ватан мустақиллигини қўлга киритиш учун сўз санъатининг мўътабар минбаридан ҳаёт-мамонт курашига чорлаш эди.

Бунинга келсак, гарчи Францияда яшаётган бўлса-да, Россия қайғусидан озурдадил адибни Амир Темур образига мурожаат этишга, бу улуғ шахс ҳақида асар битишга нима мажбур этди экан?

Бизнингча, мазкур асарнинг ёзилиши сира тасодифий бўлмай, у Буниннинг шу даврдаги ижтимоий-сиёсий қарашлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Юзаки қаралса, ҳикояда даврнинг ҳеч қандай муҳим ва салмоқли ғояси йўқдек, унда муаллиф бир тиланчининг Соҳибқирон ҳақидаги қўшиғига қулоқ тутиш баробарида Шарқнинг сўлим табиатини ҳам чизиб кўрсатаётгандек туюлади. Бироқ чуқурроқ боқсак, ёзувчининг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий маслагини ҳам англаб етамиз.

Оқорида қайд этганимиздек, Бунин Октябр тўнтарувини, шўро ислохотларини қабул қилмадигина эмас, уларни кескин ва ошқора танқид этди. Унинг Амир Темур образига мурожаати замирида Россиянинг иқтисодий-сиёсий қудрати таянчларидан бири бўлмиш, Соҳибқирондек бутун дунёни зир титратган зотни вояга етказган Туркистон аҳли ҳам шўравий балодан қутула олмаётганидан қайғуриш, маъюсланиш туйғуларини ётади, бизнингча.

Бунин тиланчи қўшиғи орқали Амир Темурни мадҳ этади, кўкларга кўтаради. Қўшиқ мисраларидан бирида Соҳибқиронни “Жаброилдек нурли ва бетавфик” эди дейилишига эса буюк жаҳонгирга бўлган русий муносабатнинг эпкинни сифатида қарасак, хато бўлмас. Айни чоқда, қўшиқдаги “Соҳибқирон, сен Сулаймон подшодек доно ва бекнуқсон эдинг!” деган хитобда Амир Темурга юксак эҳтиром яққол кўзга ташланади.

Фитрат ва Бунин асарларида шу қадар яқин, шу қадар уйғун нуқталар борки, беих-

тиёр, рус адиби ўзбек шоири мансураси билан таниш бўлган, бирорта сўзма-сўз таржима орқали ундан таъсирланган эмасмикан, деган фикрга боришингиз ҳеч гап эмас. Бу ҳақда аниқ далил бўлмагани сабаб ҳозирча яқуний хулоса чиқаришга шошилмаймиз, бироқ улар икки ижод маҳсули ўртасида типологик анология бор, дейишга ҳарқалай имкон беради.

Бунин ҳикоясига Қримдаги овлоқ қаҳвахонада бир тиланчининг Амир Темур ҳақида куйлаган қўшиғи асос қилиб олинган. Мана, адиб талқини ва тасвиридаги қўшиқ нафоси: “О, Темур Соҳибқирон, – дея нола қилади қўшиқчи, – бу ёруғ жаҳонда сендан жасурроқ, сендан саодатлироқ кимса йўқ эди... Энди эса сенинг қабринг устидан асрлар елиб ўтди, сенинг мангу мовий осмон ва ҳамиша хуррам қуёш остидаги масжидларинг ҳамда қасрларинг харобаларини зоғлар қоплади... Ҳар баҳор (қабринг устидаги наъматак) шохларида булбуллар мудом гирён, ...мадҳига тил ожиз бахтни қўмсашдан уларнинг бағри тилка-пора бўлади... О-о-о-о-о, Темур Соҳибқирон! Қани сенинг кескир ҳақиқатгўйлигинг?”

Булар Фитрат мансурасидаги лирик қаҳрамоннинг оҳ-нолаларини ёдга солмайдими? Зотан, Бунин ҳам ҳикоя аввалида тиланчи қўшиғини “фигонга тўла нола” деб таърифлайди. Бундан ташқари, рус адиби ҳикоясидаги “Темур қабри”, “қасрлар”, “жаҳон”, “жасур”, “хароба”, “зоғлар”, “қўмсаш”, “тилка-пора”, “кескир” каби сўз ва бирикмалар билан ўзбек шоири мансурасидаги уларга маънодош сўз ва бирикмалардан юзага келган ғоявий муштараклик икки асар ўртасида, шаксиз, типологик яқинлик борлигига далолат қилади.

Бунин ҳикоясидаги қўшиқда Амир Темурнинг “Ҳой, жаноблар ва девоналар, менинг қалбимни суғуриб олингиз! Энди унда ҳеч нарсаса иштиёқ қолмади”, дея хитоб қилиши, бир тарафдан, ҳаёт билан видолашаётган Соҳибқироннинг руҳий ҳолатини акс эттирган бўлса, бошқа тарафдан, Буниннинг, худди Фитрат каби, шўро истибдоди остида

қолган Туркистон аҳли қайғусига ҳамдард-лигини ҳам ифода этади гўё.

Амир Темур ҳаётдан кўз юмгач, "унинг салтанатига путур етибди". Мамлакат лахтак-лахтак бўлибди, шаҳарлар ва қасрлар хувиллаб қолибди, уларнинг вайроналарини қумтепалар қоплабди, (шу тариқа) "ному нишони ўча бошлабди", деган жумлалар асар ёзилган даврдаги Туркистон аҳолига гўё бир ишорадир.

"О-о-о-о-о, Темур Соҳибқирон! Қани сенинг даври давронинг? Қани сенинг қилган ишларинг?.. Қани жанглар? Қани зафарлар?" Бунин асаридаги бу хитоблар Фитратнинг "Сочма" деган бошқа бир насрий шеърдаги "Дунёни "урҳо"лари билан титратган йўлбарс юракли болаларинг қани? Ер тупроғини кўқларга учиратурғон тоғ гавдали ўғлонларинг қани?.. Қани у чақмоқ чақишли ботир хоқонларинг? Қани аввалги ўқ юрушли, отли бекларинг?" (*юқоридаги манба, 31-бет*), дея Туркистонга савол ёғдираётган лирик қаҳрамон изтиробини ҳам эса солади.

Бунин ҳикоясининг асосий маъзи ва етакчи ғояси қуйидаги жумлаларга сингдирилган: "Ҳамма сукутга чўмган, ҳамма кўшиқ сеҳрига маст. Вожаб! Кўшиқ қаъридан отилиб чиқаётган аламли фиғон, кимгадир аталган аччиқ таъна ҳар қайси юсак, ҳар қандай эҳтиромли хуррамликдан ҳам лаззатлироқ эди". Бу – шўро ҳокимияти Туркистон халқига (ва умуман, ўзига тобе барча халқларга) берган "ҳар қандай эҳтиромли хуррамликдан" кўра шу халқ қалбидаги "аламли фиғон лаззатлироқ" деган маънога ишора этмайдими? "Темурхон ҳақида кўшиқ" ҳикояси билан "Темур олдинда" мансураси айниса шу нуқтада типологик туташ экани аниқ намоён бўлади.

Буниннинг ўзи шу ҳикоясини ниҳоятда яхши кўргани, умр шомиди уни қайта-қайта ўқигани ҳақида маълумотлар бор. Бунинг сабаби нимада эканини китобхон албатта билгиси келади. Аммо буниншуносликнинг бой материаллари ичидан, афсуски, бу саволга аниқ жавобни топмадик.

Рус дворянлар адабиётининг сўнгги йирик вакили – ҳассос қалбли, лирик табиатли

Буниннинг Шарққа, унинг буюклари ҳаётига қизиқиши бежиз эмас эди. У Қрим муҳорабасининг гувоҳи бўлган отаси ва яқинларидан ушбу ўлка хотираларини, мусулмон халқлари эришган оламшумул зафарларни эшитгани шубҳасиз.

Буниннинг болаликдаги уй муаллими Н.Ромашков шарқ тилларини пухта билган. Ёзувчининг ўзи ҳам йигитлик чоғлари Қримга боргани маълум. У Шарқ мавзусида бир қатор шеърлар ҳам ёзган. Чунончи, "Хурмузд" шеърда нур ва зулмат кураши акс эттирилган. Туркияга саёҳат таассуротлари асосида эса "Истанбул" шеърини яратган.

Буларнинг барчаси "Темурхон ҳақида кўшиқ" ҳикоясини ёзиши, айниса, Соҳибқирон қазоси олдидан бозор саҳнида ўтириб майиб-мажруҳ ва гадойларнинг жулдур кийимини тавоф этишини тасвирлашида қўл келган. "Юрагимни сўғуриб олинг, эй фақир бечоралар, чунки унда ҳеч нима қолгани йўқ, ҳатто яшашга хоҳиш ҳам!" дея фиғон чекади Бунин қаҳрамони.

Буюк жаҳонгир умр шомиди бундай аҳволга тушмаганини ёзувчи яхши билади. Аммо шунга қарамай тўқимадан эркин фойдаланишга журъат қилади. Нега? Ёзувчи Соҳибқиронни шундай алфозда тасвирлаш орқали балки Турон аҳлининг шўро исқандарисидеги забун ҳаётига шама қилгандир? Ёки – Темурдек забардаст зотнинг ҳам ҳаёти, пировардида, ўлим билан якун топди, зеро, ҳар қандай инсон ҳаёти фоний, бу дунё эса бебақо, демоқчидир? Ёхуд – Россиядек улкан империя ҳам Октябрь тўнтаруви оқибатида кунфаякун бўлгани, хўрланиш қадар тубан кетганига ишорамикан бу лавҳа? Ҳарқалай, адибнинг бу эпизоддан кўзда тутган мақсади шунчаки Амир Темур образини яратиш бўлмагани аниқ. Ахир, улкан адибларга бирор ҳаётий манзара ёхуд руҳий ҳолатни тасвирлаш орқали бир эмас, бир неча маънони ифодалашдек санъаткорлик хос. Хуллас, Амир Темурдек қудрат соҳиби учун ҳам ўлим ҳақ эканини таъкидлаш замирида буюк инқилоб дея мадҳ этилган Октябрь тўнтаруви ҳам ҳалокатга учраб, барбод бўлажagini кўрсак не ажаб!

Баъзи рус адабиётшунослари Буниннинг "Номаълум дўст", "Ямлоқи ўт" ҳикояларида ўлимнинг ҳақ, умрининг бебақо экани ғояси илгари сурилганини айтади. "Темурхон ҳақида қўшиқ" ҳикоясини адибнинг шу турдаги асарлари сирасига киритувчилар ҳам йўқ эмас. Лекин мазкур ҳикояга Октябрь тўнтарувига муносабат ифодаланган ижтимоий-руҳий йўналишдаги асар сифатида қараш ҳам хато бўлмас.

Хўш, агар Бунин Фитрат мансурасини ўқимаган бўлса, унда асар пафоси, ғояси, ҳатто матнидаги бу қадар яқинлик сабаби нимада? Мазкур ҳолни қандай изоҳлаш мумкин? Саволларга жавобни яна Буниннинг ўзидан топамиз.

Лев Толстойнинг "Иблис" ва Иван Буниннинг "Митянинг севгиси" қиссалари ўртасидаги типологик яқинлик ҳақида адабий танқидчиликда талай фикрлар айтилган. Шундай фикрлардан бири Пётр Бицилли деган кишига тегишли. Бунин унга ёзган мактубида бундай дейди: "Қадрдон Пётр Михайлович, мен "Иблис"ни ўқиган эмасман. Толстойнинг мендек мухлиси учун бу ҳол ғалати туюлиши мумкин, лекин ҳақиқатда шундай. Зотан, "Митянинг севгиси"даги Митя ва Алёна учрашуви парчаси "Иблис"даги қайсидир лавҳага жуда ўхшаб кетишини сизнинг мақолангизни ўқибгина билдим. Бу ажиб ўхшашлик сабаби нимада? Сабаб – жуда оддий, биз ёқдаги қишлоқларнинг турмуш тарзи (Толстой билан эса деярли ҳамқишлоқмиз), ўртаҳол помешчиклар оламидаги "жаноблар" ва уларнинг "хўжалик"ларидаги маишат ниҳоятда ўхшаш. Шу тариқа биз Толстой билан ўз асарларимизда "классик" учрашув ва муҳаббат таманноларини айнан қаламга олганмиз" (*Иқтибос А.Мешерскийнинг "Неизвестные письма И.Бунина" мақоласидан олинди. Москва, "Русская литература", 1961. 153-бет*).

Буниннинг ушбу мулоҳазаси "Темурхон ҳақида қўшиқ" ва "Темур олдинда" асарларидаги типологик яқинлик сабабини топишда очқич вазифасини ўтайди. Лекин бу гал муштараклик сабаби, Буниннинг Бициллига мактубида қайд этилганидек, тур-

муш тарзи, қаҳрамонлар дунёси, мақсад-интилишларидаги яқинлигу ўхшашликда эмас. Бу ўринда икки адиб ўз асарига жо этган ғоядаги яқинлик ва шунингдек, улар амал қилган ижодий принциплардаги ўхшашликни таъкидлаш жоиз. Ана шу нуқталар Амир Темур сиймосини талқину тасвир этишда типологик муштаракликка сабаб бўлган.

Лекин шуниси ҳам борки, турфа асарларда кўзга ташланувчи типологик яқинликни ҳатто буюк адиблар ҳам (ўз ижодида бундай ҳодиса учраши ёки учрамаслигидан қатъи назар) кўпда хушламаган – бу ҳақда адабиёт тарихида кўплаб маълумотлар бор. Масалан, Иван Бунин қиссасини ўқиган Максим Горький Константин Фединга ёзган мактубида бундай ёзғиради: "Бунин "Митянинг севгиси" деган ном остида "Крейсар сонатаси"ни қайтадан ёзиб чиқибди".

Фитрат "Юрт қайғуси" туркумига кирувчи "Темур олдинда" мансурасини 1918-19 йилларда кенгайтириб, "Темур сағанаси" номли бир пардали драма ёзган, лекин, афсуски, унинг тўлиқ матни ҳозирча бизга маълум эмас.

Биз Ҳамид Олимжоннинг "Темур сағанаси" ҳақидаги мақоласини (1936) аксар танқид қилиб келамиз. Унда Фитрат ноҳақ равишда миллатчиликда айбланган, деймиз. Аслида, Ҳамид Олимжон мақоласидаги барча фикрларни ҳам нотўғри деб бўладими? Муаллиф тўғри фикрлагани ҳолда, таассуфки, нотўғри хулоса чиқаради.

Ўтган асрнинг 20-30 йиллари ўзбек адабиётининг унут саҳифаларини қайта тиклашда жонбозлик кўрсатган олим Сирожиддин Аҳмедов "Ошиқ иши – чин севиш" мақоласида ёзишича, Ҳамид Олимжоннинг танланган асарлари орқали воқиф бўлганимиз "Темур сағанаси" драмасининг матни шоирнинг "Совет адабиёти" журналида (1936 йил 3-4 сон) чоп этилган мақоласида анча кенгроқ берилган экан. Ушбу мақолага кўра, "Темур сағанаси"да қуйидаги парча ҳам бўлган: "Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга

келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди”, дейди қабр олдида бош эгган йигит. Соҳибқирон руҳидан эса бундай садо келади: “...Не бўлдим... шарафли ва жасур миллатимнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш. Кимлар боғларимнинг қушларини қувмоқда? Сизларга амр қиламан, қалқингиз!”

Профессор Наим Каримовнинг ёзишича, ўтган асрнинг 20-йиллари аввалида Олмонияга таҳсилга борган Саттор Жаббор исмли ўзбек йигити шу асрнинг 30-йиллари бошида ўша давр зиёлиларимиз, чунончи, адибларимиз ҳақида “Нажот йўлинда” номи китоб битган. Асар кўп йиллар ўтгач – 2000 йили Истанбулда “Қутулиш йўлинда” номи билан чоп этилди. Ушбу манбада “Темур сағанаси” драмасидан бизга шу вақтга қадар номаълум бўлган парча ҳам бор:

*Бу хоқоннинг қиличлар синдириб тузган
улуғ мулки,
Эсизлар, оҳлар, мунғлар, ёзишларким,
бузилмишдир.
Бугун – қонлар тўкиб, жонлар сочиб
кўрган боғи
Фигонлар, қайғулар ва ҳасратларким,
бузилмишдир!*

*Ёрил, эй, турк бахтини эсга солган тош,
ёрил илдам,
Ёрилким, кўкрагинг ичра ётиб қолгон
хон уйғонсин!
Таланган, ёндирилган юртни –
Туронни кўрсин,
Эзилган, яраланган бойқиш элга
йўлни кўрсатсин!*

(Наим Каримов. Адабиёт ва тарихий жараён. Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2013. 164-165-бетлар.)

Шу ўринда бир изоҳ: қора ҳарфлар билан ёзилган сўзлар, аслида, “тизилмишдир” ва “боёқиш” бўлса, эҳтимол.

Матндан аён бўлмоқдаки, бу монолог Амир Темурга эмас, унинг руҳини йўқлаб турган персонаж – йигитга тегишлидир. Хуллас, Бунин ҳикоясининг Фитрат мансураси билан типологик яқинлиги “Темур сағанаси” драмасидан олинган ушбу парчада ҳам ўз тасдиғини топаётир.

Ниҳоят, Бунин ҳикояси аслиятда “Оқсоқ Темур” деб аталганию гарчи асарда Соҳибқирон шаъни улуғланса-да, аммо айни сарлавҳада Турон ҳукмдорига Оврupo ва Америкадаги муносабат муҳри кўзга ташланишини қайд этиш билан бирга, аллома таржимон Озод Шарафиддинов асарни “Темурхон ҳақида қўшиқ” деган ном билан ҳикоя руҳи ва мазмунига мос тарзда ўзбекчага ўгириш орқали бу ғалатликни бартараф этгани ҳамда ўзбек китобхони Бунин ҳикояси билан илк бор танишишида “Тафаккур” журнали (1996 йил 3-сон) дастёр бўлганини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Шу ўринда Президентимиз Ислom Каримовнинг “Бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва, ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин – бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканлигини доимо ёдда тутишимиз лозим” (Ислom Каримов. Адабиётга эътибор – маънавиятга эътибор. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2009. 32-33-бетлар), деган фикрини эсга олиш фойдадан холи эмас. Зеро, методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик бу фикр биз – адабиётшуносларга адабий алоқа ва адабий таъсир муаммоларини, миллий адабиётлар ва алоҳида асарлар ўртасидаги типологик яқинликларни тадқиқ этиш орқали ўзбек сўз санъатининг жаҳон адабиётидаги ўрни ва ролини аниқлашда дастуриламал бўлади.

Жамол УСМОНОВ. "Мулоқот"

TAQLID ASLI E'TIROFDIR

Ёқимтой кишилар сал эрқароқ бўлади, уларнинг
жозибадорлиги сири ана шунда.

Кексалар эшитганига чиппа-чин ишонади. Ўрта
яшарлар нуқул шубҳа қилади. Ёшлар эса ҳамма
нарсани биламан дейди.

Мен театрда роль ўйнашни яхши кўраман, чунки
сахна ҳаётдан ишончлироқ, ростгўйроқ-да.

Инсон асли қирол бўлиб дунёга келади-ю, бироқ
кўплари баъзи қироллар каби қувғинда ўлиб
кетади.

Ит вафодор бўлгани учун ундан ибрат олмоғимиз
керакми? У итга эмас, инсонга вафодор-ку!

Ҳаёт... Дунёда бундан-да бебаҳо нарса йўқ. Ахир,
жуда кўп одам фақат мавжуд, холос.

Дўст бошига иш тушса ундан кўнгил сўраш
осон. Аммо унинг ютуқларидан қувониш хийла
қийин.

Тақлид – энг зўр эътирофдир.

Мақтов бамисоли хушбўй атир, майли, ифор
таратаверсин, хушомадга айланмаса бас!

Одамлар ё ёқимтой, ё ёқимсиз бўлади. Уларни
яхши ёки ёмонга ажратиш – ғирт бемаънилик.

Оламни қонунлар эмас, шахслар тебратади.

Дунё – бамисоли сахна, аммо ундаги роллар
тақсимотидан кўнгил тўлмайдиган ҳеч.

Томошабин дегани ниҳоятда кенгфёъл халқ.
У даҳодан бошқасига тоқат қила олади.

Хотира – бамисоли доим ўзимиз билан олиб
юрадиган кундалик дафтар.

Жиддийлик – айтар сўзи йўқлар учун ниқоб.

Ўтмишнинг бирдан-бир жозибаси – унинг
ўтмиш эканидадир.

Ёшлар вафодор бўлгиси келади-ю, эпини
қилолмайди, кексалар бевафо бўлишга
уринади-ю, қўлидан келмайди.

Кимки унутиш санъатини эгаллабдими, демак,
у яшаш санъатини ҳам ўрганибди.

Икир-чикирларга аҳамият берманг, улар
кундалик ҳаётнинг бўм-бўш саҳифалари, холос.

Дунё ўз фожиалари устидан кулиб уларга чидаб
келган.

Одамлар об-ҳаводан гап очса, бошқа бир гапни
айтмоқчидек туюлади менга. Ана шуниси
асабимга тегади.

Одамлар фикримни маъқуллай бошласа, хато
сўзладиммикан деган иштибоҳга бораман.

Бировнинг келганига, бошқа бировнинг эса
кетганига хурсанд бўламиз.

Одам боласи ўз хатоларига “тажриба” дея
оҳанжама ном берган.

Некбинлик замирида кучли қўрқув ётади.

Одамлар қиладиган иши кўплигидан барвақт
туради, фикрлашга тоб-тоқати йўқлигидан эса
эртароқ уйқуга ётади.

Мода деганлари шунақанги тутуриқсиз нарсаки,
уни йил-ўн икки ой ўзгартириб туришга тўғри
келади.

Бугунги одам ҳар нарсанинг нархини билади,
аммо ўз қадрини билмайди.

Ҳасадгўйларнинг кўплиги – қобилиятимиз
тасдиғидир.

Нодон камчиликни бошқадан, доно эса ўзидан
қидиради.

Инглиз тилидан Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси

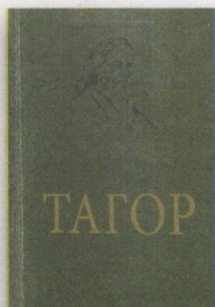
Mashhura SHERALIYEVA mutolaa qiladi

ТАГОР ЎГИТЛАРИ

Рабиндранат Т а г о р. Гаурмаҳон. Тошкент, ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960.

Ўн олти ёшингизда ўқилган китоб болалик ёки етуклик даврингизда ўқилганидан нимаси билан фарқ қилади? Болаликда ҳаётий тажриба етишмайди, етуклик паллангизда эса ҳайрат камайган ёки буткул йўқолган бўлади. Ўспиринлик ҳали ҳайратни йўқотиб улгурмаган, тажриба кўнгилни совитиб, майиб этар даражада ҳафсалани пир қилмаган бир даврки, бунда ўқиган китобларингиз – бир умрлик яхши дўстларингиз, ҳамроҳларингизга айланади.

Менинг Тагор насри билан танишишим худди шу даврга тўғри келган. Таассуротларим олам-жаҳон, бироқ атрофимда уни ўртоқлашадиган ҳеч кимса йўқ эди. Эсимда, бир сафар “қизикроқ китоб” сўраган адабиёт муаллимамиз қўлига Тагорнинг “Гаурмаҳон”ини тутқаздим. Қайтиб берарида “Қаҳрамонлари нуқул сиёсатдан гапираркан” деган тавсиф ёнига “зерикарли” ёрлигини ҳам қўшиб қўйди. Лекин, нима қилай, менга айнан мана шу “зерикарли” роман негадир жуда ёқиб қолганди. (Кейинроқ, Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор ва Иброҳим Ҳаққулнинг Тагор ҳақидаги мақолаларини ўқигач, улар ҳам мен каби таассуротини ифодалаш учун сўз, ўртоқлашиш учун ҳамсуҳбатга жуда-жуда эҳтиёж сезганини ҳис қилдим. Алалхусус, И.Ҳаққулнинг талабаларимизга нега Тагор асарлари ўқитилмайди, дея ҳайронлар қолиб билдирган таассуфи ҳам худди менинг тилим учиде турган гап эди десам, ишонинг).

Энди ўйласам, Тагор менга адабиёт ҳаётдан қочиб, ҳаёдан паноҳ топиш эмас, аксинча, ҳаётни рўй-рост яшашга, уни борича яхши кўришга ўргатувчи бир восита эканини англаган дастлабки ижодкор экан. У мен учун гўё таянч нуқта-си бўлиб қолди: бундан кейин ҳар бир асарга албатта Тагор ўргатган нигоҳ билан қарайдиган бўлдим.

Романда ҳинд жамиятидаги, асосан, зиёлилар орасидаги турфа мақсад-интилишларга эга кишиларни кўраимиз. Инглизпараст Харан бобу кўп қарашларида ноҳақ бўлгани каби, муаллиф бош қаҳрамон Горанинг ҳам айрим ақидапарастлик кайфиятларини оқламайди. Горанинг Харан бобудан фарқли энг муҳим фазилати шуки, у ўзини ҳинд халқидан ажратиб, алоҳида тоифага мансуб деб билмайди, Гора ўзини авом халқдан баланд тутадиган кибрли интеллигенция вакили эмас.

Ҳар гал “Гаурмаҳон”ни ўқигач, узоқ сафардан уйимга, ота-онам ҳузурига қайтгандек ҳис қиламан ўзимни. Тагор ижодининг ўзак моҳияти ҳам шунда – у Ғарб орқали яна Шарққа қайтган, Ғарб орқали Шарқни қайтадан, янаям юксакроқ босқич ва кенгроқ миқёсда англаган ижодкор. Унинг бадий тафаккури қамраб олган кўламини идрок этиш Чўлпон, А.Қаҳҳор ва И.Ҳаққул учун бирдек қизиқарли машғулотга айлангани сабаби ҳам шунда, менимча.

Ҳаётини ҳинд халқининг озодлиги учун курашга бағишлаган Гора аслида ирланд фарзанди бўлиб чиқади. Асарга ёзилган сўнгсўзда А.Гнатюк-Данильчук бу ҳолни шундай изоҳлайди: “... ўзини озод қилиш омманинг қўлидан келмайдиган иш. Тагор ҳиндлар орасидан бундай кишиларни тополмайди. Шунинг учун насл-насаби ирландиялик Горани романга бош қаҳрамон қилиб олади”. Менга А.Гнатюк-Данильчук ушбу фикри билан ўзидаги буюк миллатчилик кайфиятини бошқа бир “буюк миллат”га проекциялаётгандек туюлди. Ахир, Тагор бундай демоқчи эмас. Бу тарздаги талқин, Тагор асаридан келиб чиқадиган, барча ирқ, миллат ва динга мансуб кишилар тенг экани ҳақидаги қарашга зид келади. Горанинг ирланд экани орқали муаллиф бошқа фикрни айтишни кўзлайди. Ҳинд аёли ўз фарзандидек меҳр бериб тарбиялаган, Ҳиндистонни ҳаётдан ортиқроқ севадиган ирланд йигитини муаллиф ҳинд бўлиб туғилганига ич-ичидан афсусланувчи англизпараст зиёлиларга қарши қўяди.

Ҳинд жамияти аёл зотининг қадр-қимматини эътироф этиш учун жуда узоқ йиллар зарур бўлади. Гора фақат икки аёл – онаси Анондомойи ва Пореш бобунинг қизи Шучоритани шундай эътироф этган пайтда асар воқеалари хотималанади. Бошқалар ҳам Шучоританинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини тан олгунига қадар у ҳали узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтиши лозим. Эҳтимол, бу йўлни босиб ўтишга Шучоританинг бутун умри етмас. Шунга қарамай барибир, унга ҳавасим келади: ҳарҳолда, у ўз ҳаётини боғламоқчи бўлган инсон – Горанинг Шучоритага ҳамфикр, маслақдош эканининг ўзиёқ қизнинг толеидан дарак беради.

Дарвоқе, Шучорита қадимий ва муқаддас анъаналарнинг шунчаки пассив ижрочиси эмас, балки ўз ҳаёти, тақдирини ҳал этишга қодир ва масъул қиз. Унинг шундай бўлиб тарбияланишида қизни асраб олган Пореш бобунинг хизмати ниҳоятда катта. Хотини Бародашундоридан фарқли ўлароқ, Пореш бобу қизларининг нақадар ўқимишли ва замонавий эканини англизларга

мақтаниш, намойиш этиш фикридан йироқ. Пореш бобунинг инсон эрки масаласидаги қарашлари шу даражадаки, агар қизлари ҳинд аёлининг анъанавий ҳаёт тарзини танлаганида ҳам уларга асло тўсқинлик қилмасди. Аслини олганда, Анондомойи учун турли диндаги одамлар ўртасида фарқ бўлмагани каби, Пореш бобу ҳам анъаналар ва замонавийлик ўртасига хитой девори қўйишга интилмайди. Унинг учун муҳими – инсон ўз ҳаёти ҳақидаги ҳақиқатни англашга ва қабул қилишга тайёр бўлиши керак. Бундай қарашга етиб келгунча у жуда узоқ йўл босади. Адашишлар, хатолар ва улардан хулоса чиқариб, яна йўлида давом этишлар – Пореш бобу назарида ҳаётни буларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга қўра, асар бош қаҳрамони ўз ҳаётида ана шундай бир босқичдан ўтиб, айнан Пореш бобу ҳузурига келиши ва ундан дуо сўраши сира бежиз эмас.

Романни дастлаб ўқиган кезларим Пореш бобу ва Анондомойига барча ота ва оналар тимсоли сифатида қараган эканман. Бироқ йиллар давомида атрофдаги одамларни кузатиб билдимки, фарзандларини ўз ҳаёти учун масъулият ҳис қилишга ўргатиш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермас экан.

Ҳар гал “Гаурмаҳон” мутолааси асноси менда янги таассуротлар туғилаверади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Йўлимда дуч келажак одамларнинг инсофига умид қилиш, мени катта ҳаёт қўлига ишониб топшириш ота-онам учун қанчалик осон бўлмаганини, мана, энди-энди ҳис қиялпман...

ҚУТЛУҒ АНДИША

Заҳириддин Муҳаммад Б о б у р. Бобурнома. Тошкент, “Юлдузча” нашриёти, 1990.

Ўқувчилик ва талабалик йилларимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида кўп ўқиганмиз. Бироқ бугун негадир, Бобур ҳақида кўп нарса билмайдигандек ҳис қиламан ўзимни. Албатта, тарих китобларидан унинг ҳаётини, мумтоз адабиёт манбаларидан адабий меросини ҳижжалаб ўргандик. Аммо ўрганганларимиз ноқис дек, кемтикдек туюлаверади.

Талабалик пайтимда Бобур тушимга кирган эди. Бу ҳақда сўз очганимда, дугоналарим таъсирчанлигимдан кулиб қўяқолган. Энди ўйлаб кўрсам, мени у зотнинг шахс сифатидаги руҳий драмалари кўпроқ қизиқтираркан. XXI асрда ҳам консерваторлигидан азият чекаётган Шарқ кишиси ҳавас қиладиган даражадаги либералликка Бобур XVI аср шароитида қандай эришган? Бунга шоҳ ва шоирнинг сиёсий фаолияти ва шахсий ҳаётидан кўплаб мисоллар топилади. Пиримқул Қодиров ҳам “Юлдузли тунлар” романида айна хусусиятларга эътибор қаратгани тасодиф эмас.

Рус шоири Марина Цветаева А.С.Пушкин ҳақидаги эссесини “Менинг Пушкиним” деб атайти. Ҳар бир давр китобхони адабиётни ўзича тушунишга ҳақли. Шу маънода мени бир савол ўйлантиради: бугунги кун талабаси буюк шоир шеърлятида мавжуд талқинлардаги Бобурдан бошқа, биз учун янгилик бўладиган Бобурни кашф қила оладими-йўқми? Агар бунга қодир бўлмаса, ҳозирги ёшлар нафақат илмий, балки ижтимоий тафаккур нуқтаи назаридан ҳам янги авлод эканини исботлай олмайди.

Бобурнинг тарих олидаги хизматлари таъриф тавсифга муҳтож эмас. Бироқ Искандар Зулқарнайн, Чингизхон ва Амир

Темур ҳақида минг бир талқиндаги ривоятлардан бохабар Бобурда бир андиша бор эди:

*Толе йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни кўюб, Ҳинд сори юзландим,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.*

Бу Бобурнинг ўз хато ва камчиликларини мардларча тан олиши билан бирга келажак авлодлар олдидаги андишаси ҳам эди. Бобур ўз хизматлари хатолари соясида қолиб кетишидан хавотир олган бўлса, эҳтимол. Аслида, бу унинг биздан – яъни Бобурни оддий инсон сифатида тушунишга ожиз авлодлардан хавотири эди. Зотан, уни шоҳ, олим ва шоир сифатида англаш оддий инсон сифатида тушунишдан бошланади, агар бунинг уддасидан чиқмасак, унда... ўзимиздан ўпкалаганимиз маъқул.

Бобур ўтмишда, беш аср нарида қилиб кетгани йўқ. У ўзининг букилмас иродаси ва шахсияти билан, таъбир жоиз бўлса, биздан ўзиб, илгарилаб кетган. У биз орзу қилган ва интилган комиллик пиллапоясининг юқори поғоналаридан бирида унга етиб олишимиз, ҳеч бўлмаганда, яқинроқ бо-ришимизни кутаётир.

ЁЗУВЧИ БИЛАН БАҲС

Абдуқаюм Йўлдошев. Парим бўлса... Ҳикоя. “Жаҳон адабиёти” жур-нали, 2014 йил 5-сон.

Етти-саккиз йил аввал менда психологиядан илмий иш қилиш фикри пай-до бўлиб қолди. Ҳозир шуни эсласам хижолат бўламан – чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деган гап бор-ку. Менинг психологияга умуман керагим йўқ, лекин бир адабиётшунос сифатида психология, психоанализга жуда-жуда эҳтиёжм бор. Хусусан, Карл Густав Юнг назариясидаги архетиплар китоб-хон сифатида бирмунча маҳдудлигимни ўз-ўзимга фош қилиб қўйдики, бу-нинг ўзига яраша қисқача тарихи бор.

Кейинги вақтда адабий жараёндаги ҳодисаларни кузата туриб, ўзимча бир хулосага кела бошлаган эдим: бугунги кунда яратилаётган асарлар сен-тименталлашиб бораётгандек. Исажон Султоннинг бир қатор ҳикоялари, “Онаизорим” қиссаси, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Ҳижроним мингдир ме-нинг”, “Мен – сенсиз, сен – менсиз...”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Сабо ва Саман-дар”, “Узоқдаги Дилнура” асарлари ва ҳоказо.

Менинг чекланганим нимадан иборат эди? Бадиий асарни тушуниш ва таҳлил қилишда кўпроқ ўзимдаги Анимусга (аёл кишидаги “маскулинность”дан иборат архетип) таянар эканман. Адабиёт мен учун Анимусни реаллаштириш – мантикий фикр-лаш эҳтиёжини қондириш майдони экан. Юқоридаги асарларда эса, аксинча, тобора прагматиклашиб бораётган дунёмизда, со-вуқ ҳисоб-китобли муносабатлар шароитида қадр-қиммати па-сайиб бораётган, эътибордан четда қолаётган ҳис-кечинмалар-ни ифода этиш эҳтиёжи бўртиб кўринади. Уларда муаллифлар воқеликни англашдан кўра, ўзининг айна воқелиқда реаллаш-май қолаётган қисми – Анимани (“фемининность” архетипи)

ифодалаш билан қаноатланишади. Қисқаси, ушбу асарларнинг китобхони бўлполмаётганимни, бунга китобхон сифатидаги “установкам” халал бераётганини англаб қолдим.

“Парим бўлса...” ҳикоясининг муаллифи ана шу китобхонлик “установкам”ни, юмшоқроқ айтганда, алдади. Ҳикоя давомида кимсан миллионер бой, фермер-тадбиркор Ғанибойваччанинг балеринани яхши кўриб қолиб, дарвеш-девона кепатасига тушиши одам ишонмайдиган воқеа экани икки гапнинг бирида таъкидланаверади. “Ҳойнаҳой, бу ёш билан ҳам боғланган: ўттиздан ошиб-қирққа яқинлашган бир хил эркакларда шунақанги аллатовур хасталик учрашини, охир-оқибат улар ичидан ўзларини бошқаролмай қолган айрим иродасизларининг томи кетиб қолишини эшитгандим...” Баёнчининг шарҳ-изоҳларини ўқигач, ҳикояда тасвирланган воқеани ҳатто ўз-ўзингга ҳам тушунтиришни, қахрамон аҳволини таҳлил қилиб, сабабларини аниқлашни ҳам истамай қоласан. Уни ўзича муҳокама қилиб, саргузаштларини ҳангомага айлантираётган ҳамқишлоқларнинг (ҳатто баёнчининг ҳам) ўта мантиқий ҳукм-хулосаси қониқтирмай қолади.

Тарки одат – амри маҳол деганларидек, барибир мантиқий изоҳ топишга уриниб кўрдим. Йигирма-ўттиз ёшнинг оралиғида эркак киши ўзини эркак сифатида тасдиқлаб олишга кўпроқ зарурат сезаркан, у ўзидаги *Анима* (“фемининность” архетипи) сояда қолишидан қийналмайди ҳисоб. Аммо кейинроқ, қирқ ёш миёнасида *Анимани* реаллаштириш эҳтиёжи ортиб бораверади. Одам гўё ўзини тўлақонли ҳаёт кечира олмаётгандек сезади: дунёга келиб ҳамма нарсаси эришган-у, айни чоқда энг муҳим нарсани кўлга киритолмаган ёки энг муҳимини бой бераётгандек ҳис қилаверади ўзини. Психоаналитикларнинг таъкидлашича, ўз руҳиятининг бир қисmini реаллаштирилмай яшаётган одам шундай ҳолга тушаркан.

Аксарият кишилар ўйлаганини айтмасликка ва ёзмасликка ўрганиб қолган. Ўйламаганини айтиш ва ёзиш – бу бошқа масала. Муҳими – нима учун ўйлаганини айтолмаслиги, ёзолмаслиги. Ростдан ҳам, нима учун ўйлаганларимни, ҳеч қандай “сийёсий хатоси” бўлмаса ҳам, айтгим, ёзгим келмайди? Негаки, жамоатчилик фикри ва шахсий фикр деган гаплар бор. Ҳарҳолда, жамоатчилик фикри шахсий фикрларнинг жами ёки уларни умумлаштириб ифодаловчи фикр дегани эмас. “Парим бўлса...”ни ўқиб, бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилади одам.

Ҳамқишлоқлар Ғанибойваччага муносабатда, жамоатчилик фикри нуқтаи назаридан, яқдил – ҳеч ким уни оқламайди, маъқулламайди. Бироқ уларнинг ҳар бири Ғанибойваччанинг ҳолатини маълум даражада бошдан кечирганига, унинг аҳволини ўзича тушунишию ҳис этишига шубҳа қилмайман. Фақат Ғанибойваччани англаш уларнинг кўнглидан ташқарига чиқмайди, жамоатчилик фикрига айланмайди ёки жамоатчилик фикрига қарши ҳам қўйилмайди. Шу сабаб ҳам Ибодилланинг Ғанибойваччага муносабати икки хил. Ибодилла аввалига ҳамма қатори ҳайратланади, энсаси қотади, кейин эса ўзи ҳам Ғанибойваччага ўхшаб қолади – унга жамоатчилик фикри нуқтаи назаридан эмас, бир одам сифатида қарай бошлайди.

Инсон ташқарида бошқа бир одам, ўз ичида бошқа бир олам бўлиб яшайди. Ғанибойвачча билан Ибодилла ана шу чегарани бузади – шахсий нуқтаи назарини яширмай қўяди. Ўз навбатида, улар жамоада – ҳар бири деярли уларникига ўхшаш шахсий нуқтаи назарга эга, бироқ буни яшириб

яшашга ўрганган кишилар орасида бегонага айланади (Ғанибойвачча жин-нихонадан чиқмайди, Ибодилла шаҳарда ночор ҳолда яшайди). Бундан жамият ютқазмайди – жамиятнинг ҳар бир аъзоси, ҳар бир инсон ютқазди (албатта, “ҳар бир инсон” деганда, Ғанибойвачча ва Ибодилланигина назарда тутаётганим йўқ).

Муаллиф ровий орқали китобхонга акс таъсир қиладиган бир усулни қўллабди: жамоатчилик фикри нуқтаи назаридан, марҳамат, “баёнчи”нинг айтганларини муаллиф қараши деб қабул қилинг; шахсий фикр масаласига келсак, “Баёнчидан” деган аниқламанинг ўзиёқ уни муаллифдан фарқлаш кераклигига ишора қилади. Шунинг учун ҳам ҳикоячи нутқида, айниқса, асар охиридаги “Баёнчи”дан деган қисмида атайинлик сезилади. “Баёнчи” Ғанибойвачча ва Ибодилла тутган йўлнинг мақбул эмаслигига талайгина далил келтиради, лекин бу фикрга китобхонни ишонтиролмабди, чунки ушбу далиллар орқали кимдир бошқа бировни эмас, аввало, ўз-ўзини ишонтиришга беҳуда уриняпти...

ҚУВОНЧБАХШ ҒУССА

Усмон Қўчқор. Сени шу заминда учратиб қолдим... Туркум шеърлар. “Китоб дунёси” газетаси, 2014 йил, июнь.

*Тангрим, сўраб қўяй ҳозироқ сендан,
Бир куни қолмайин миннатларингга.
Куйган юрак билан, куйик қалб билан
Мени қўйсанми жаннатларингга?*

Тўғриси айтганда, кўпдан бери шеър ўқимай қўйганимни ҳеч нарса билан оқлаётганим. Йўқ, шеърнинг даражаси пасайиб кетгани (алҳазар, бундай десам кибрга кетиб қоламан!) учун эмас, ўнтадан битта яхши шеърни танлаб, ажратиб олишга шунчаки ҳафсала қилмаганим учун ўқимай қўйган бўлсам керак. Яқиндан бери бу баҳона ҳам ўтмай қолди. Энди бу борада тайёр, беминнат “гид” топиб олганман – шоир Хуршид Давроннинг сайти.

Ҳар бир яхши ижодкорни унинг янги асари орқали янгидан танигандек, уни ўзим учун қайтадан кашф қилгандек бўлавераман. Усмон Қўчқорнинг янги туркум шеърларини ўқиётганимда ҳам шундай бўлди. Гўё мен яшаётган оламдаги ҳамма нарса бирдан тўхтаб қолди, бир зум тўхтаб турдию яна жонланиб кетди. Бу мендаги ҳайрат туфайли эди. Шоирнинг менга тушунарли бўлган, мен гаплашадиган тилда ёзилган шеърларини “таржима” қилиб бериш ниятим йўқ. Бироқ мени ҳайратга солган нарса нелигини билгим, англагим келаверади.

Беш-олти йилнинг берисида менда ёмон бир одат пайдо бўлган: айрим шеърлар муаллифнинг ўзини оқлаб олиши учунгина ёзилганини ҳис қилиб тураман. Бунақа шеърларнинг муаллифлари ўзининг нақадар бечора ва шу боис жудаям яхши одам эканини иддао қилаётгандек туюлаверади. Улардан фарқ қилароқ, Усмон Қўчқорнинг лирик қаҳрамони ҳеч кимдан эътироф ҳам, эътироз ҳам кутаётгани йўқ (балки, марғуб томони ҳам шудир!), унга ўз ҳолини расмана англаш ва ифодалаш муҳимроқ. Эътиборимни тортган яна бир жиҳат шуки, У.Қўчқорнинг мазкур туркумдаги шеърларида “мен” ва “сен”нинг “биз”га айланганини кўрмадим (“Йўл узоқ” шеъридаги “биз”ни маслак нуқтаи назаридан тушундим). “Тангрим сўраб қўяй ҳозироқ сендан”,

деб бошланган шеърда эса умуман “сен” йўқ, ёр ҳақида ҳатто “у” деб ҳам эсланмаган. Нега?

“Кутиш” шеърида “сен” келгунича (“Сен доим қайгадир шошиб яшайсан, / Қалбингда бир дунё орзу ва умид...”), “мен” аллақачон дарахтга айланиб бўлади.

*Атрофга жовдираб боқурсан ҳайрон,
Ҳайрон суянасан ёлғиз дарахтга.
Билмассан –
Бу дарахт нега жим қотган,
Билмассан –
Бу қайғу қайданлигини.
Билмассан –
Сени кута-кута илдишлар отган
Бу дарахт – дарахтмас, одамлигини...*

Бу мисраларда иддао йўқ, таъна йўқ, ўз ҳолидан шикоят ҳам йўқ. Дарахтга суяниб, атрофга ҳайрон боқаётган қиз билан бирга менинг руҳим ҳам сокинлашиб, хаёл ичида қолиб кетди...

*Олисда бир шамол гузлаб эсмоқда,
Ўтмоқда бу боғнинг энди ёзлари.
Кунма-кун чирмовуқ каби ўсмоқда
Юракда гуссанинг имтиёзлари....*

Шеър менга аҳволимни англатди гўё – кўзгуга қарагандек бўлдим. Нега бунча сокинлашиб бормоқдаман-а?.. Ахир баҳоригина эмас, ёзи ҳам ўтиб бораётганини ич-ичидан сезиб, сўнгсиз ғусса ичра йўқолиб бораётган мен эмасмидим?.. Аммо нима учун юракда одамни дилгир қиладиган афсус-надомат йўқ? Негаки баҳоридан кейин ёзи ҳам ўтиб бораётган инсон қалбидаги туйғуларнинг бари – қувончи ҳам, ғам-ғуссаси ҳам бирдек қадрли. Йўқса ғам-ғуссанинг ифодаси бу қадар – У.Қўчқор шеърларидаги каби гўзал бўлмасди.

Барибир, шеър ҳақида ҳеч нарса айтмадим ҳисоб. Шоирнинг шеърлари ўзи ҳақида мендан кўра кўпроқ сўзлайди. Фақат, шеъриятни тушуниш, ҳис қилиш қобилятини йўқотиб қўйяпман (кузатишимча, бундай психологик комплекс биргина менга хос эмас, яна билмадим), деб ўзимни камситишдан халос этгани учун шоирдан миннатдор бўлмоғим лозим.

“СОФ ЎҚИШ” ЭҲТИЁЖИ

Астрид Линдгрен. Миттивой ва томда яшовчи Карлсон ҳақида икки қисса. Тошкент, “Ёш гвардия” нашриёти, 1974.

Бу қисса Стокгольмда яшайдиган етти яшар Миттивой ва томда яшовчи “айни қирчиллама ёшдаги” Карлсон ҳақида. Воқеа ва тафсилотлари эсимдан чиқсин дея, ҳар гал атай орадан икки-уч йилни ўтказаман-да, қиссани қайта ўқийман.

“Миттивой ва Карлсон”ни ўқиётганимда, унда қанақа ижтимоий-ахлоқий муаммолар кўтарилгани тўғрисида умуман ўйламайман, қахрамонлар нутқида қанақа доно фикрлар яширинганини излаб топиш, мағзини чақиш зарурати ҳаёлимга келмайди,

кимнинг ижобий, салбий ёки мураккаб қаҳрамон экани ҳам қизиқтирмайди. Асар китобхонга ҳаётдан орттирган психологик комплекслари таъсирида нафратини қайсидир қаҳрамонга йўналтириш имконини ҳам бермайди.

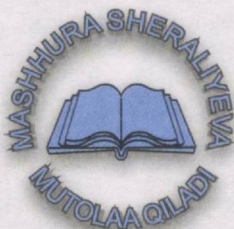
Астрид Линдгрэн болани бола ҳолида тасвирлайди. Уни тезроқ улғайтиришга, нутқини ақлли фикрлар билан безашга уринмайди. Қисса қаҳрамони катталарга ёқиш учун одам қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги ақидаларни ўз-ўзига ва бу орқали китобхонга-да ўқитишга интирмайди. У бир норасида боланинг беғубор, ғам-ташвишсиз ҳаётини яшайди. Унинг туриш-турмуши қачондир бир вақт яшаладиган, бироқ ташрифи ҳозирча номаълум ҳаётга тайёргарликдан иборат эмас.

Томда яшовчи, орқасида ғалати парраги бор Карлсон ҳақида ҳам кўп гапларни айтиш мумкин, лекин бундай қилмайман, қисса сўзбошисида айтилган таърифни келтириш билан чекланаман: Карлсон – “дунёдаги барча болаларнинг тимсоли”...

Кўп ўйлайман: нега бот-бот шу қисса мутолаасига қайтавераман? Унинг мени мафтун этган, мудом ўзига тортадиган жозиб кучи нимада?

Балки ҳар гал қўлга олганимда илк бор болалигимда ўқиганимдаги таассуротлар қайта тирилаётгани учундир? Эҳтимол ўша таассуротларимни тарозининг бир палласига, мутахассис сифатида ўқиганим асарлардан олган таассуротларимни иккинчи палласига солиб, қайси палла тош босиб кетаётганини англай олмай турганимдандир?..

Кўпдан бери ўзимга бериб келадиган мазкур саволларга ушбу мақола баҳонасида жавоб топишга жазм этдим. Бадиий асарни кимдир мафкура-си, кимдир диний эътиқоди, яна кимдир ҳаётий муаммолари фонида қабул қилади, хулосаси ҳам шунга мувофиқ бўлади. Ёки битта одамнинг ўзи бир асарни олим, бошқасини ўқитувчи, тагин бирини оддий аёл ёки эркак бўлиб ўқийди. Ҳолбуки, ҳар биримизнинг ич-ичимизда бадиий асарни бўлинмасдан, бир бутун одам ҳолида ўқиш эҳтиёжи ётади. Нима десам экан, “соф санъат” деганларидан андаза олиб “соф ўқиш” деб айтсамми? Демак, “Миттивой ва Карлсон” қиссаси менга табиий равишда шундай ўқиш имконини берар экан-да! Ҳаммага мутолаа онлари бадиий асарга инон-ихтиёрини топшириб, уни борица шундай соф ўқишу умрзоқ таассуротларга эга бўлиш насиб этсин.

Ijtimoiy ongdagi evrilishlar

Жамият ва онг, инсон амалий фаолияти ва унинг онгдаги инъикоси, объектив ва субъектив борлиқнинг ўзаро муносабатига доир масалалар инсонни мудом ўйлантириб келган. Фалсафанинг ибтидоси ҳам, ҳозирги муаммолари ҳам мазкур саволга жавоб излаш билан боғлиқ (қаранг: *Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. Москва, "Наука", 1989. Стр. 10*).

Арасту инсонни "ижтимоий мавжудот" дейди. Аммо "биринчи муаллим" онгнинг ижтимоий воқелик экани ҳақида аниқ фикр, таъриф келтирмаган. "Ижтимоий онг" атамасининг вужудга келиши И.Кант ва Ҳегель фалсафаси билан боғлиқ. Масалан, И.Кант уни "интеллектуал онг" билан боғлайди (Кант И. *Сочинения в шести томах. Т. 3. Москва, "Мысль", 1964. Стр. 102*). Ҳегель уни эмпирик, диний, кундалик, назарий, табиий, маънавий каби шакллarga ажратиб таҳлил этади (Ҳегель. *Философия религии в двух томах. Т. 2. Москва, "Мысль", 1977. Стр. 564*).

XX асрда инсон феноменига қизиқиш ортиси билан онг, унинг ижтимоий кўринишлари кенг тадқиқ этила бошлади. З.Фрейд, К.Юнг психоанализи онг ҳақидаги тасаввурларни ўзгартариб, инсон ва жамият ўртасидаги алоқалар моҳиятини янгича талқин қилишга туртки берди.

Ижтимоий онгни илмий муаммо сифатида ўрганишда Л.Леви-Брюль, А.Маслоу, Ф.Кликс, В.Вундт, И.Павлов, А.Адлер, В.Бехтерев, Ж.Морено, К.Лоренц, А.Леонтьев, П.Анохин, Л.Виготский, А.Спиркин, Э.Фромм каби тадқиқотчиларнинг бетакрор ўрни бор. Уларнинг фалсафий ва назарий-илмий хулосалари ижтимоий онг хусусиятларини, жамият ҳаётида ҳамда кишилар хатти-ҳаракатларида кечаётган эврилишларни, ўзгаришларни тўғрироқ англашга, баҳолашга ёрдам берди.

Онг инсон руҳий ва рефлексив кечинмалари маҳсули сифатида ташқи оламнинг инъикосидир. Мазкур инъикос инсон учун аҳамиятли бўлган нарсалар, предметлар, ҳодиса ва хатти-ҳаракатлар таъсирида юзага келади (Леонтьев А. *Проблемы развития психики. Москва, "АСПЕКТ-ЭКСПРЕСС", 2001. Стр. 297*). Демак, онг дуч келган эмас, балки аҳамиятли бўлган нарсалар, предметлар, ҳодиса ва хатти-ҳаракатлар таъсирининг инъикоси ҳисобланади. Ана шунда-

гина унинг инсон ҳаётини, хатти-ҳаракатларини бошқарувчи куч, Ҳегель ибораси билан айтганда, "онгли рух" (Ҳегель. *Философия природы. Т. 2. Москва, "Мысль", 1975. Стр. 499*.) эканини англаш мумкин. Инсон онгига хос ушбу фундаментал хусусият, яъни унинг борлиқнинг аҳамиятли жиҳатларига йўналтирилиши ижтимоий онгда ёрқин намоён бўлади.

Онгнинг турли кўриниш, шакл ва поғоналари мавжуд. Масалан, шахсий, гуруҳий, корпоратив – жамоавий, оммавий, синфий каби кўринишлари, илмий, бадиий, маиший, фалсафий, диний, эзотерик каби шакллари, индивидуал, миллий, ижтимоий каби поғоналари бор. Бундай таснифлаш тадқиқот мақсадига монанд амалга оширилади. Бизни онгнинг ижтимоий поғонаси, унинг фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнидаги эврилиш, трансформацияга учраш хусусиятлари қизиқтиради.

Ижтимоий онг – ижтимоий аҳамиятли бўлган нарса, ҳодиса ва хатти-ҳаракатлар таъсирининг инсон тасаввури ва дунёқарашидаги инъикоси. У инсоннинг ижтимоий борлиқ қонунлари, жамият ҳаётига тааллуқли ўзгаришлар, социум хусусиятларини англашга қаратилган гносеологик изланишлари маҳсулидир. Онг руҳий, сенситив ва рефлексив кечинмалар билан боғлиқ, демак, ижтимоий онг ҳам ушбу ички кечинмалар синтезидан ўтиб, инсонда ташқи оламга оид тасаввурларни, қарашларни шакллантиради.

Ижтимоий онгнинг жамият қонунларини англашга, социумга йўналтирилгани унинг бош белгисидир. Айнан ушбу белгида ижтимоий онгнинг социокреатив (ижтимоий борлиқни англаш, ўзгартириш, яратиш) хусусияти намоён бўлади.

Инсон онги, А.Маслоу таъкидига кўра, "ўз сарҳадида эга." Инсон онгининг "узоқ сарҳади" жамият, халқ, миллат, хуллас, ижтимоий тараққиёт манфаатларига хизмат қилиш, шу ниятда жамият тараққиёти учун фойдали нарсалар яратишдадир (Маслоу А. *Дальние пределы человеческой психики. СПб., "Евразия", 1997. Стр. 63-65*). Яъни инсон онгининг социокреативлиги борлиқ сирларини англаш, янги муносабатлар, тараққиётга хизмат қилувчи бойликлар яратишдир.

Онг ва борлиқ ўртасида диалектик боғлиқлик бўлса-да, улар гоҳо бир-бирига зид келиши мум-

кин. Масалан, мустақилликнинг дастлабки йилларида жамият туб ўзгаришларни талаб қилган бўлса-да, тоталитар тузум даврида шаклланган ижтимоий онг янгича яшашга, парадигмал ўзгаришлар қилишга тайёр эмас эди. Шунинг учун ҳам Юртбошимиз мустақилликка эришиш оstonасида "Биз энди бундай яшолмаймиз ва бундай яшашга замоннинг ўзи йўл қўймайди" (*Ислом Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Тошкент, "Ўзбекистон", 2011. 38-бет*), деб таъкидлаган.

Фуқаролик жамияти инсондан жамият ҳаёти, бошқарув, ислохотларга фаол муносабатни талаб этади. Тараққиётнинг ушбу қонуни ижтимоий онгни янада фаоллашишга, жамият ҳаётига тааллуқли ҳар бир ҳодисани тараққиёт манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолашга ундайди. Мазкур жараён ижтимоий онгда маълум бир эврилишларни келтириб чиқаради.

Мустақиллик даврининг биринчи босқичида (1991-2000) ижтимоий онгда иккиланиш, советлар давридаги анъанавий қарашларни асраш, ҳатто ўша даврни оқлашга интилишлар бўлгани кўзга ташланади. Ўтти даврининг зиддиятлари ижтимоий онгда акс этмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Бу даврда фуқаролик жамияти ҳақида ҳали илмий-назарий концепция яратилмаган. Ижтимоий онг кўпроқ бозор иқтисодиёти, оилавий ҳаётни йўлга қўйиш, кундалик эҳтиёжларни қондириш муаммолари билан банд эди. Сиёсий соҳада демократик ҳуқуқий давлат қуриш стратегик мақсад сифатида эълон қилинган, лекин ижтимоий онг мазкур воқеликни ўрганиши, англаши, ўз қадриятига, идеалига айлантириши зарур эди.

Иккинчи босқичда (2001-2010) мустақиллик ва бозор иқтисодиётига ўтиш тарихий объектив зарурият, миллий демократик тараққиёт талаби экани ижтимоий онгдан жой олди. Тўғри, айрим кишилар онгида совет даврини қўмсаш ҳамон сақланиб қолган эса-да, лекин у туб ўзгаришларга энди тўсиқ бўлолмади. Ижтимоий онгда миллий меросни, халқимиз тарихини ўрганишга бўлган интилиш кучайди, шу билан бирга инсон эрки ва ҳуқуқларини эъозловчи халқаро тажрибалар, илмий-назарий таълимотларга мурожаат этиш анъанаси шаклланди. Маънавий меросга бўлган тор, синфий ёндашишдан воз кечилди, халқ, миллат ҳаётига, тарихига тадрижий воқелик, чет эллик олимларга эса буржуа вакиллари деб эмас, балки илм-фанга ҳисса қўшган зиёлилар, маърифатпарварлар деб қараш қарор топди. Натижада сиёсий ва иқтисодий онгда фуқаролик жамиятининг фундаментал хусусиятларига оид қараш, фикр ва ёндашувлар юзага келди, жамиятда нодавлат ташкилотлари ва

ўзини ўзи бошқариш органларининг фаоллашуви эса фуқаролик жамияти ҳақидаги концепцияни яратишга асос бўлди.

Учинчи босқичга (2011 йилдан кейинги давр) келиб бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида қандай суръатлар билан ривожланиб бораётганимиз ва бу борада яна нималар қилиш зарурлигини белгилаб олиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Натижада Президентимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрь қўшма мажлисидаги маърузасида фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясини эълон қилди.

Ўтган тўрт-беш йил давомида халқнинг, ижтимоий фикрнинг Президент ва Вазирлар Маҳкамасига тўла ижобий муносабати, ишончи шаклландики, буни махсус социологик кузатувлар ҳам тасдиқлайди. "Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази тадқиқотларига кўра, Президент фаолияти кейинги тўрт-беш йил давомида ижтимоий фикр томонидан юқори баҳоланмоқда. Ундан кейинги ўринни Вазирлар Маҳкамаси эгаллайди (*Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. Тошкент, 2014, 1-сон. 30-31-бетлар*).

Шу билан бирга, ижтимоий онгда ҳали ҳам бефарқлик бир мунча сақланиб қолаётгани кузатилади. Ғарб оммавий маданияти хуружлари, зўравонлиқни тарғиб этувчи ўйин ва фильмлар жамоатчиликни безовта қилмоқда. Демак, ижтимоий онгдан ғайримиллий, ғайриахлоқий иллатлар батамом сиқиб чиқарилмаган. Ижтимоий фикр фуқаролик жамияти институтлари – оммавий ахборот воситалари, сиёсий партиялар ва ноҳукумат ташкилотлар фаолиятида ҳали камчиликлар борлигини қайд этади. Масалан, ўзимиз ўтказган сўровномада қатнашган респондентларнинг 17 фоизи сиёсий партиялар ўтказаётган тадбирлардан, атиги 2 фоизи эса уларнинг дастурларидан хабардор. Ёки ҳукумат ташкилотлар фаолиятига оид ижтимоий фикрни кузатайлик. "Ижтимоий фикр" марказининг келтиришича, респондентларнинг 2011 йили 72,7 фоизи, 2012 йили 79 ва 2013 йили 79,8 фоизи нодавлат ташкилотлари фаолиятини ижобий баҳолаб, уларнинг ҳуқуқий-маърифий фаолиятдан мамнун эканини айтган. Шу билан бирга респондентларнинг 2011 йили 18,4 фоизи, 2012 йили 15,4 ва 2013 йили 15,1 фоизи бу соҳада муаммолар борлигини, юқоридаги йиллар тартибида, 3,8; 3,4 ва 3 фоизи инсон ҳуқуқлари бузилиши "ўта долзарб" бўлиб турганини кўрсатган.

ОАВдаги сийқа, компилятив материаллар ҳам кишилар онгида салбий муносабат уйғотаётгани

кузатилади. Респондентлар ОАВ дадил, долзарб ва баҳсга ундовчи, ижтимоий онгни юксалтиришга таъсир этувчи материаллар, кўрсатувлар берилишини истайди.

Фуқаролик жамияти биз учун мутлақо янги ижтимоий макон, унда ҳали англаб етилмаган, ечимини кутиб турган кўплаб муаммолар мавжуд.

Ушбу муаммоларни ҳал этишда ижтимоий онгнинг социокреатив имкониятларидан унумли фойдаланиш мудом долзарб масала бўлиб қолади.

Сухроб НОРҚУЛОВ,
ЎЗМУ мустақил изланувчиси,
фалсафа фанлари номзоди

Sohir ohang, sohir kuy...

Аксар рисола, баёз, тадқиқотлар сўзбошидан (муқаддима) бошланиши маълум. Бу анъанани илмий, тарихий ва бадий асарларда кузатиш мумкин. Ушбу одатдан чекинмаган ҳолда санъатшунос олим Отаназар Матёкубов "Бухоро шашмақоми" китобига жуда пурмазмун сўзбоши битган. Сўзбоши етти кичик фаслдан иборат. Унинг илк фаслида Бухорои Шарифнинг жаҳон фани ва тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида батафсил маълумот берилган. Кейинги фаслларда асосан Бухоро шашмақоми, унинг ўзбек ва жаҳон маданиятидаги ўрни хусусида сўзланади. Олимнинг фикрича, Бухоро шашмақоми муфасссал ўрганишда қадимий баёз, рисолаю қўлёзмаларни синчиклаб кўздан кечириш муҳим. Бироқ бу нодир асарларга замон талаби ва ўзбек ҳамда жаҳон олимлари эришган илмий-назарий, амалий ютуқларга таянган ҳолда ёндашиш ундан-да аҳамиятли. Мақомларни бўлиб-бўлиб эмас, балки тўлалигича, яхлит, бир бутун мусиқий кашфиёт сифатида кўриш ва ўрганиш керак. Бунинг учун эски манбаларни кўпроқ ахтаришимиз, борларидан эса унумли фойдаланишимиз зарур, дейди олим.

Муаллиф мақомлар, жумладан, Бухоро шашмақоми мавзусига катта тайёргарликдан кейин қўл урди. У дастлаб Ўрта асрларда яшаб ижод этган Шарқ мутафаккирларининг мусиқий рисолаларини пухта ўрганди. Шашмақомга доир XVII-XIX асрларда ёзилган баёзлар билан танишди. Олимнинг далдаси билан Нафас Шодмонов Мароғийнинг "Мақосид ул-алҳон", Жомийнинг "Рисолаи мусиқий" асарларини ўзбек тилига ағдарди. Фитрат, Беляев, Успенский, Юнус Ражабий, Исҳоқ Ражабий, Фазлиддин Шаҳобов ва бошқа кўплаб олим у ижодкорларнинг илмий-амалий изланишлари ҳам санъатшунос эътиборидан четда қолмаган. "Шашмақом ҳақидаги илмий қарашларимни тубдан ўзгартира олган ягона асар бу – қомусий олим Абдурауф Фитратнинг "Ўзбек классик мусиқаси ва

унинг тарихи" китобчасидир", деб кўп такрорлайди Отаназар Матёкубов. У диёримиз, яқин ва узоқ хориждаги замондош олимларнинг илмий изланишларидан ҳам хабардор.

"Мен "шашмақом" атамасини илк бор 1847 йилда номаълум муаллиф ёзган бир баёзда учратдим. Мен кўрган бошқа баёз, рисолаларда шашмақом турли номларда берилган", деб ёзади олим. Айни вақтда, у бу фикрини мутлақлаштирмайди.

Мақомлар ритм ва лад асосида шаклланади. Мана шу икки омилга мувофиқ уларга тартиб берилади. Муаллиф ритмни бирламчи деб эътироф этади. Чунки ритм – ўзгармас, куй – ўзгарувчан. Лад ҳақида гапирар экан, уни нақшларга менгзайди. Унга кўра, лад икки хил тарзда ҳосил қилинади. Биринчиси, математик услуб. Айтайлик, Наво товуш тизимининг илк икки товуши бир ярим тонга тенг. Ғарб мусиқий истилоҳида бу кичик терция ёки орттирилган секунда дейилади. Математик йўл билан ҳисоблаганда, ушбу бир ярим тонлик (вуста) билан зикр этилган интерваллар орасида анчагина фарқ борлигига ғувоҳ бўламиз. Демак, математик йўлда ладларни тузиш бу – имкон қадар ҳисоб-китоблар билан аниқликка эришиш демакдир. Умуман, Шарқ, айниқса, ўзбек мусиқасидаги товуш тизимларини европача лад асосида ифодалаш ҳар доим ҳам дуруст натижа бермайди. Лекин мақом ва унинг товуш қаторлари моҳиятини кенг оммага тушунтиришда Ғарб мусиқасида мавжуд лад тизимининг ифодавий воситаларини қўллаш фойдадан холи эмас. Ладларни ҳосил қилишнинг иккинчи йўли амалиётда, яъни ҳис этиш ва эшитиш ёрдамида товушларга тартиб беришдир. Зотан, ҳар бир лад товушлар тартиб билан жойлаштирилишининг гўзал самарасидир.

Танбур пардаларининг "ичак парда", "ҳас парда", "асос парда" дейилиши кўпроқ лад товушларининг назарий томонларини англатса, "тамом

парда", "нотамом парда", "таянч парда" каби аталар ладнинг амалий қирраларини ифодалайди. Бу жараёнда инсон қалби, қўли, қулоғи фаол иштирок этади: қалб буюради, қўл бажаради, қулоқ эса адо этган амал ҳақида тафаккур орқали қалбга ҳисобот беради, гўё.

Айниқса, китобнинг "Форма" деб аталган боби ўқувчида катта таассурот қолдиради. Форма (шакл) камдан-кам ҳолларда бир, асосан икки ва ундан ортиқ товушдан ҳосил бўлади. Бу жиҳатни чуқур таҳлил қилган олим "Мақом бу – шакл ўйинидир", дейди. Дастлабки товуш – энг кичик шакл, яъни эмбрион. Ундан оҳанг, оҳангдан фраза, фразадан жумла, жумладан давра пайдо бўлади. Бошқача қилиб айтганда, шакл, шаклнинг ичида шакл, шаклнинг ичидаги шакл ичида яна шакл ва ҳоказо.

Рости, шашмақомдаги шаклларга шу вақтгача эътибор қилмаган эканман. Бобни ўқигач, сарахборлардан бирининг таркибидаги шаклларни санаб чиқишга ҳаракат қилдим – саноғига етолмадим. Қанча кўп санамай, шунча кўп ҳисобдан адашавердим. Қизиғи шундаки, саноқдан адашганимдан ҳам таажжубландим, ҳам завқландим. Ниҳоят, шундай ҳулосага келдим: шашмақомда нафақат соҳир оҳанглари, балки соҳир шаклларни ҳам истаганча топиш мумкин...

Китобнинг ибратли жиҳатларидан яна бири шундаки, унда муаллиф Бухоро шашмақомига тегишли барча масалаларга, ҳатто мазкур атама-нинг ўзига ҳам илмий-танқидий ёндашган.

Ўлмас РАСУЛОВ,
Ўзбекистон халқ артисти

So'z va soz

Миллий чолғулар халқнинг мусиқий тафаккури ва маданий савиясини намоиш этувчи муҳим мезонлардан биридир. Ўзбек халқи ҳам ранг-баранг чолғуларга, бой ижро анъаналарига эга. Кўҳна миллий чолғуларимиз торли, дамли ва зарбли созлар гуруҳига бўлинади (*Кароматов Ф. Узбекская инструментальная музыка. Тошкент, 1972; Ташматова А. Мусиқий чолғулар музейи каталоги. Тошкент, 2006*).

Торли чолғулар гуруҳи торли-чертма (дутор, дўмбира, танбур, афғон рубоби, қашқар рубоби, уд, қонун), торли-камонли (қўбиз, ғижжак, сато) ва торли-зарбли (чанг) созлардан иборат.

Дамли чолғулар товуш ҳосил этиш манбасига кўра, лабли-пуфлама (чўпон най), найпачоқ-пуфлама (қўшнай, буламон, сибизик, сурнай), муштукли-пуфлама (карнай) ва тилчали-пуфлама (чанг-қобуз) турларига бўлинади.

Зарбли чолғулар гуруҳини тери қопламали (дойра, ногора) ҳамда "ўзи садоланувчи" чолғулар (сафоил, қошиқ, қайроқ) ташкил этади.

Халқ куйлари маросим, оммавий сайл, тантана, байрам ва турли йиғинлар билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Бинобарин, халқимизнинг маданий ҳаётида ҳар бир чолғунинг ўз ўрни бор. Масалан, дуторда "Кўштор", "Чертмак", "Дутор Баёти" каби махсус куйлар ижро этилади. Қолаверса, дуторчи бошқа созандалар билан бирга халқ айтимларига ҳам жўрнавозлик қилади.

Халқимиз азалдан айрича қадрлаган торли-чертма чолғулардан яна бири дўмбирадир. Бу чолғу бахшию чўпонларнинг сирдоши, йўлдоши-

дир (*Кароматов Ф. Узбекская домбровая музыка. Тошкент, 1962. Стр. 4*). Миллий мусиқа маданиятимизда дўмбира ижрочилиги жўрнавоз ва якканавоз тарзда намоён бўлади. У жўрнавоз чолғу сифатида кўпроқ бахшиларнинг дoston, терма ва айтимларида, якканавоз ҳолда эса "Чўпонча", "Дўмбира куй" ва бошқа махсус куйларда истифода этилади.

Ғажир най (бу соз чўл бургути – ғажирнинг қанот суягидан ясалади) ва сибизик – дамли чолғуларнинг энг қадимий турларидандир. Узунасига (бўйлама тарзда) ушлаб чалинадиган ғажир най чўпонлар орасида кенг қўллангани боис "чўпон най" деб ҳам аталади ("*Узбекская инструментальная музыка*". Стр. 56-65). Товуш доираси кичик (секста) ҳажмли бу чолғуда асосан "Чўпонча" ва бошқа куйлар чалинади. Халқ орасида "Чўпон най – чолғуларнинг онаси" деган қараш мавжуд. Бу ўринда най, қўшнай ва бошқа дамли чолғулар мазкур созни такомиллаштириш натижасида юзага келганини таъкидлаш жоиз.

Қамишдан ясалиб, ғажир най каби узунасига ушлаб чалинадиган сибизик (сибизга) кичик диапазонга эга. Қадимда ундан ахборот (сигнал) узатиш воситаси сифатида ҳам фойдаланилган ("*Узбекская домбровая музыка*", стр. 67).

Зукко халқ соҳир куйлар ёрдамида арзи ҳолини баён қилган, орзу-истакларини тананнум этган. Яъни миллий созлар асрлар мобайнида дардга малҳам, қалбга маҳрам бўлиб келган. Сўз ва соз уйғунлигида умрбоқий маънавий обидалар яратилган. Айни чоқда, танбур, уд, афғон рубоби, қонун, чанг, сато, ғижжак, қўбиз, най, қўшнай, сурнай,

карнай сингари чолғулар халқимизнинг дурадгорлик, ўймакорлик, мисгарлик, умуман, амалий безак санъатининг гўзал намуналари ҳамдир. Қўлигул созгарлар ўз ишига дақиқлик билан, заргарона ёндашган, шу боис уларнинг ижод намуналари ноёб зийнатлар каби юксак баҳоланган.

Халқимиз кўйларни жамоавий (ансамбль) ижро этиш борасида кўп асрлик анъанага эга. Кўҳна даврларга оид созандалар жамоасининг тош деворларга ишланган тасвирлари, Ўрта асрларга доир миниатюралар ва бошқа қимматли манбалар шундан далолат беради (*Вызго Т. Музыкальные инструменты Средней Азии. Москва, "Музыка", 1980*). XVI–XVII асрлар Бухоро ва Самарқанд миниатюра мактаби вакиллари чизган мўъжаз расмларга кўра, ҳарбий юриш, жанг, шикор ва байрам тантаналарида карнай, ногора ва довул чалинган. Танбур, рубоб, ғижжак, уд, най, чанг каби чолғулар эса сарой зиёфатлари, хонақоҳлардаги нафис йиғинлар ҳамда киборлар мажлисларида файз киритган.

Жамоавий ижро қатъий интизом ва бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишни талаб этади. Хусусан, зарбли чолғуларнинг муқим такорий ритм-усуллари кўмагида икки ва ундан ортиқ ижрочи уюшиб, кўйни уйғун ҳолда чалишга ҳаракат қилади. Бинобарин, зарбли чолғулар воситасида ҳосил қилинадиган ритмик усуллар жамоани бир тану бир жон этиш, таъбир жоиз бўлса, турфа ирмоқларни ягона ўзанга солишга хизмат қилади. Шу боисдан ҳам ўтмишда саройда фаолият кўрсатган ногорахона созандаларига, одатда, ногорачи меҳтар (бошлик) этиб тайинланган. Ҳар бир ансамблда зарбли чолғу (кўпроқ дойра) устаси бўлиши қоида тусини олган.

Тарихан шаклланган ансамблларни садоланиши кучли ҳамда садоланиши майин чолғулардан тузилган ансамбллар тарзида таснифлаш мумкин (*"Узбекская инструментальная музыка"*,

стр. 218-230). Биринчи тоифа ансамбль сурнай, карнай, ногора ва дойра чолғучиларидан ташкил топади. Бундай жамоа кўпроқ очик майдонларда ўтказиладиган халқ тантаналари ("Шодиёна" туркуми), дорбоз ва кўғирчоқбозлар томошалари ("Дорбози", "Дучава", "Гул уйин Дучаваси", "Чарх" ва бошқалар), тўй маросимлари ("Садр", "Беги Султон", "Наво Чархи" ва бошқалар) ҳамда омавий байрамларда элга хизмат қилади. Иккинчи турдаги ансамбль деярли барча торли чолғулар, шунингдек, най, буламон, қўшнай, дойра, сафоил, қошиқ усталаридан тузилади. Бундай катта ижодий жамоани шакллантириш осон кечмаслигини алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ансамбль мақом сингари мураккаб куйларни ижро этади, шунингдек, халқ айтимларига жўрнавозлик қилади.

Юртимизда ансамблларнинг маҳаллий турлари ҳам шаклланган. Чунончи, Бухорода танбур, най ва дойра, Фарғона-Тошкентда танбур, дутор, Хоразмда эса дутор, буламон, ғижжак ва дойра жўрсозлиги урфга кирган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, миллий қадриятларимизни қайта тиклаш ва уларни ривожлантириш имконига эга бўлди. Истиқлол йилларида миллий чолғуларга қизиқиш, эътибор кучайди. Ҳозир юртимизда халқ чолғу усталаридан ташкил топган ўнлаб ансамбль фаолият кўрсатмоқда, махсус таълим масканларида миллий чолғулар ижрочилигидан сабоқ берилмоқда. Хулоса ўрнида айтиш жоизки, халқимизнинг кўҳна мусиқий тафаккури, ранго-ранг чолғулари ва ижрочилик анъаналарини тадқиқ этиш ҳамда келажак авлодга етказиш бугун янада долзарб аҳамият касб этаётир.

Оқилхон ИБРОҲИМОВ,

санъатшунослик фанлари доктори,
профессор

Bezaklargaingan ma'no

Санъат тарихидан маълумки, модернизм XIX аср охири – XX аср бошларида Европада пайдо бўлган фалсафий-эстетик ва бадий қарашларни ифода этган услуб. Мазкур тушунча моҳиятини англаш учун дадаизм, экспрессионизм, абстракционизм, сюрреализм, кубизм, авангардизм каби оқимларни пухта ўрганиш лозим. Ушбу оқимларнинг бадий-тасвирий услуби турфа хил, гоҳо бир-бирига зид бўлса-да, санъатда ҳукм суриб келган анъанавий ёндашувларга қарши исёнкор руҳ ва ғайрианъанавийлик уларнинг муштарак хусусиятидир. Модернистлар фикрича, мавжуд бадий-эстетик ёндашувлар ижод-

корнинг интуитив идрокини чеклаб қўяди, ҳар бир асар муайян ҳаяжон ва ички кечинмалар билан яратилади. Шу боис ижод асосида гоҳо англаш мушкул жараёнларга буткул эрк бериш даркор. Ижодкорни чекловчи ижтимоий меъёрлар бетакрор асарлар яратишга, ҳаёт ўзгаришларига мос изланишларга монелик қилади. Анъанавий ёндашувларни енгиб ўтиш, кези келганда уларни бутунлай рад этиш (радикал модернизм), янгилликка, динамизмга, мавҳумликка, кескин ўзгаришларга интилиб яшаш модернизмнинг асосий тамойилларидандир (*Новейший философский словарь. Минск, 1998. Стр. 438*).

Модернизмга хос фалсафий-эстетик ғоялар илдири А.Шопенхауэр, Ф.Ницше, С.Кьеркегор, А.Камю, Ж.Сартр, А.Бергсон, З.Фрейд сингари мутафаккирлар ижодига бориб тақалади. Модеризмнинг тасвирий санъатда кенг тарқалишида эса П.Пикассо, В.Кандинский, М.Шагал, К.Малевич, С.Дали, Х.Миро, Р.Магритт каби мусаввирларнинг хизмати катта.

Ижодкорнинг шахс сифатида шаклланиши ижтимоий муҳит билан боғлиқ. У ақл ва ҳаёлотига ҳар қанча эрк бериб, турфа ғояларни байроқ қилмасин, барибир мавжуд муҳит таъсиридан ва санъатдаги анъаналардан бутунлай ўзиб ёки узилиб кетолмайди. Модерни санъат даражасига кўтарган буюк ижодкорлар ҳам буни тан олган. Ўзини даҳо, "ягона ва охириги сюрреалист" деб билган ва анъанавий ёндашувларни хушламаган испан мусаввири Сальвадор Дали ушбу ҳақиқатни эътироф этиб бундай ёзади: "Аввало ўтмиш ижодкорларидек чизиш ва ёзишни ўрганинг, кейин ўз билганингиздан қолман" (*Дали С. Дневник одного гения. Москва, 1999. Стр. 142*).

Таъкидламоқ лозимки, Шарққа хос тадрижийлик, тарихий-маданий анъаналарга ҳурмат, вазминлик ҳамда жамоасеварлик туйғуси бадий-эстетик қарашларга ижобий таъсир кўрсатади. Ушбу қарашлар эса шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларни инқилобий ўзгариш, тўнтаришлар эмас, балки тадрижийлик ва муроса, бағрикенглик ва юксак маънавият негизда шакллантиришга ёрдам беради. Модеризмнинг Шарқда эмас, айнан Ғарбда пайдо бўлганининг сабаби ҳам шундадир. У XVIII аср охиридаги бошланиб, XIX аср ўрталари ва иккинчи ярмида авж олган ижтимоий норозиликлар, санъатдаги инқилобий қарашларнинг ўзига хос инъикосидир. Шарқда тарихий-маданий парадигма мувофиқ, эволюцион ривожланиш ҳосдир. Шу боис Ғарб модерни Шарқда трансформацияга учраб, Шарқ кишининг менталитети, ахлоқ-одоб меъёрлари, борлиқ ва социум билан уйғун яшашга интилишига мувофиқлашиши табиий ҳол эди.

Модеризмнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган яна бир омил шундаки, ушбу услуб тарафдорлари замон ва инсон ўртасидаги зиддиятларни бадий-эстетик воситалар ёрдамида ҳал этиш лозимлигини чуқур ҳис қилган (*Борисова Е., Стерлин Г. Русский модерн. Москва, "Современный художник", 1990. Стр. 6-7*). Улар ижодкорга эркинлик беришни ижтимоий низоларга барҳам беришнинг муҳим шарти деб билган.

Ўзбек ижодкорлари, хусусан, рассомлар ижо-дида ҳам мазкур оқимнинг таъсири яққол сезилади. Бугун мусаввир, ҳайкалтарош ва дизайнерларимиз модерннинг бадий-эстетик имкониятларидан эркин, кенг фойдаланмоқда. Муҳими, улар

анъанавий ижод жанрларини беписандларча рад этиш йўлидан эмас, балки модернга бадий-эстетик ижоднинг муқобил услуби сифатида ёндашиш йўлидан бораётир.

Модерн элементлари Тошкент метрополитенининг деярли барча бекатида учрайди. Масалан, "Юнусобод" йўналишидаги "Шахристон" бекатини олайлик. Бекат архитектураси ноанъанавий – одатдагидек пўлат излар икки четда, кутиш зали эса ўртада эмас, аксинча, пўлат излар ўртада кутиш зали икки четда. Шунга кўра, устунлар ҳам икки четда эмас, балки пўлат излар ўртасида. Бу эса устунларни тежаш, кутиш зали кўринишини соддалаштириш имконини берган. Девор ва йўлакларни безашда ранги бир-бирига уйқаш, оч-қўнғир тусдаги Нурота мрамари ишлатилган. Шифт – темир-бетон бостиргичларнинг ранги ҳам девор ва йўлакларга уйғун. Натижада бекатда мусаффо муҳит, ортиқча безакларсиз, содда ва қулай кенглик ҳосил қилинган. Бунда замонавий архитектурада конструктивизм деб аталадиган услубдан фойдаланилганини кўраимиз. "Чилонзор" ва "Ўзбекистон" йўналишларида классицизм ва романтизм элементлари истифода этилиб, ҳатто бир оз тантанаворлик, дабдабозликка йўл қўйилган бўлса, "Шахристон" бекати бундай анъаналардан холи.

"Беруний", "Бодомзор", "Минг ўрик", "Машина-созлар" бекатларининг шифтларида модернизм элементлари кўзга яққол ташланади. "Беруний" бекатининг шифти учбурчаксимон геометрик нақшлар туширилган бетон блок билан қопланган, "Бодомзор" бекатининг юқори қисми эса анъанавий саккиз бурчакли нақш билан безатилган. Кутиш залидаги чироқ ва ўриндиқлар ҳам модерн услубига хос.

"Минг ўрик" ва "Машинасозлар" бекатлари-га синчковлик билан разм солган йўловчи андак ғайритабиий, ҳатто экстравагант-декларатив безакларни кўради. Хусусан, "Минг ўрик" бекати шифти доира ва цилиндр шаклидаги чироқлар билан безатилган. Бу ўринда дизайнер ва меъморлар ёруғлики жамлаш ва бир нуқтадан тарқатиш орқали йўловчи диққатини чироқларнинг ноодатий композициясига жалб этмоқчи бўлган. Шундай ёндашув "Чилонзор", "Буюк ипак йўли" бекатларида ҳам сезилади.

"Беруний" бекати чироқлар композицияси олти чизиқли анъанавий, аммо рангли металл қопланган нақшлардан иборат. Одатий ҳандасавий нақшларни нур таратиш манбаига айлантириш модерн услубини миллий наққошлик анъаналарига уйғунлаштиришга ёрқин мисолдир. "Машина-созлар" бекати чироқлар композицияси капалак, гуллар ҳамда тугал шакл-шамойилсиз, барокко услубига хос шакллардан иборат. Улар денгиз

ўсимликлари, чирмовиқлар ва тўлқинларни ёдга солади. Бундай безаклар билан ижодкорлар нима демоқчи бўлганини тўлиқ англаш қийин. Аванзал шифтидаги қувурлар кесимидан ҳосил бўладиган ҳалқасимон, бир-бирига уланган ҳандасавий майда шакллар ҳам маъно англатмайди. Гўёки шифтни ёпишда зарур материаллар етмай қолгану ушбу ярим-ёрти қувурлар ишлатилган. Мазкур шаклларда абстракционизмга мойиллик бор.

“Чилонзор” бекатидаги паннолар шарқона миниатюра услубида бажарилган. Образлар, уларни ўраган дарахт гуллари, замин, очиқ осмон, ой тасвирлари керамикада бетакрор жозиба касб этган. Ўзбек миллий амалий санъатида, керамик асарларда ранглар контрасти кам учрайди. Одатда, оч кўк, зангори, оқ ва нилобий, мовий ранглар бир-бирини тўлдириб келади ва умумий фонни ташкил этади. Тўғри, айрим қадимий обидалар, масалан, Ичанқалъа, Зангиота, Регистон ва Бибиҳоним ансамблларида қизил ва сариқ гуллар тасвири мавжуд. Бироқ мўъжаз тасвир умумий ранглар тўлқинида деярли сезилмайди. “Чилонзор” бекатидаги панноларда тўқ қўнғир, тўқ зангори, тўқ қизил, тўқ сариқ, ҳатто тим қора ранглар бир-биридан ўзишга ҳаракат қилади. Модерн унсури мазкур керамик паннолардаги контраст ранглар ва ноодатий жойлашувда намоён бўлади.

Модерннинг анъанавий амалий санъат билан уйғунлашганини “Ҳамид Олимжон” бекати

деворларидаги керамик нақшларда ҳам кузатамиз. “Намоён” деб аталадиган ушбу керамик композицияда яшил ва тўқ кўк рангли япроқлар акс этган. Яъни бунда ўсимликсимон нақш ва япроқ усуллари мужассамдир (Булатов С. *Ўзбек халқ амалий безак санъати. Тошкент, “Меҳнат”, 1991. 54-бет*). Бир қарашда улар ўсимликсимон нақш эканини илғаш қийин, тасвир кўпроқ Хитой мифологик образлари, хусусан, аждаҳо-ни эслатади. Оқланган силлиқ девор, шифтдаги композиция ва нақшлар таниш бўлса-да, у экстравагант-декларативликдан холи эмас. Бундай айрича ёндашув абстракционизм, сюрреализм ва примитивизмга хос.

Ўрганишларимиз асосида Тошкент метрополитенини лойиҳалаштириш ва бадий безатишда ижодкорлар Ғарбий Европа модернизмдан унумли фойдаланган деб хулоса қилиш мумкин.

Дарҳақиқат, керамика воситасида анъанавий ва замонавий усуллари уйғунлаштирган ҳолда пухта бадий-эстетик асар, композиция яратиш мумкин. Мустаҳкамлик, эластиклик, ранг-баранглик ва бетакрорлик керамика асарларига умрбоқийлик бағишлайди. Метрополитенни бадий безатишда энг зарур ва қимматли материал сифатида керамикадан фойдаланилгани боиси ҳам шу.

Комила ҲИҚМАТУЛЛАЕВА,
ТДТУ ўқитувчиси

Yetti urug' ittifoqi

Ер юзидаги ҳар бир халқ таркибида ўнлаб этнографик гуруҳ – субэтнослар мавжуд. Этнограф олим К.Шониезовнинг таъкидлашича, субэтнос ўзининг айрим хусусиятлари, тил-лаҳжаси, ҳўжалик фаолияти, турмуш тарзининг баъзи томонлари билан асосий этноздан фарқ қилади (Шониезов К. *Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, “Шарқ”, 2001, 124-бет*). Туркий халқлардан бўлмиш уйғурлар таркибида кошғарлик, оқсулик, хўтанлик, ёркентлик, дўланлик, абдол уйғур каби ўн бешга яқин субэтнос бор.

Шарқий Туркистоннинг (ҳозирги ХХРнинг Шинжон автоном тумани) туб жой аҳолиси ҳисобланган уйғурларнинг бир қисми сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий сабабларга кўра Марказий Осиё минтақаси бўйлаб тарқалиб кетган.

XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигининг яқин қўшниси бўлган Шарқий Туркистон ҳудудида мусулмон аҳолининг хитойлик босқинчиларга қарши озодлик ҳаракати кучаяди. Иқтисодий қийинчилик,

сиёсий нотинчлик сабабли кўплаб шарқий туркистонлик аҳоли оиласи, қариндош уруғи билан ўзига илгаридан маълум бўлган ҳамда ҳудудий жиҳатдан яқинроқ Фарғона водийсига кўчиб кела бошлайди. Қўқон хони фармонида кўра уларга ер ажратилиб, уй-жой қуришига рухсат берилади. Хусусан, Шаҳрихон атрофидаги Дўлан қишлоғи ҳам уйғурларнинг ана шу оммавий миграцияси натижасида пайдо бўлган. Қишлоқ аҳолиси ўзини “дўлан” деб атайди. Хўш, дўланлар ким? Уларнинг келиб чиқиши ҳақида нималар маълум?

“Дўлан” номи ҳам, дўланликларнинг ўзи ҳам Шарқий Туркистон билан бевосита боғлиқ. Шинжон (Шарқий Туркистон, Кошғария, Уйғуристон) уйғурларнинг ватани ҳисобланади. Бу ҳудуд аҳолиси ўз тарихида “уйғур” этнонимига тенглаштирилган жой номлари билан ҳам аталган. XVI аср ўрталарида Тангритоғ шимолидаги чорвадор уйғурлар ёппасига ўтроқлашиб, ўзини жойлашган ҳудуди номи билан атай бошлаган. Масалан,

Кошғарда яшаган аҳоли – кошғарлик, Ёркентда яшаганлар – ёркентлик, Хўтанда яшовчилар – хўтанлик ва ҳоказо (*Народы мира (историко-этнографический справочник). Москва. Стр. 471*). Шунингдек, ўлканинг шимолий қисмидаги аҳоли “уйғур”, жанубдагилар эса “кошғарлик” деб аталгани учрайди. Уйғурлар таркибидаги субэтнослардан бири “дўлан”лар бўлиб, ўзига хос этномаданият яратган мазкур аҳоли бизнинг юртимизда ҳам яшайди.

Аввало, “дўлан” атамаси хусусида тўхталиш ўринли бўлади. Баъзи манбаларда қайд этилишича, дўланлар шимолдан жанубга кўчиб бориб, чингизийлар даврида ўтроқлашган мўғулларнинг маҳалли аҳоли билан аралашган қисми авлодларидир.

Уйғур уруғлари номларидан бири ҳисобланган “дўлан” мўғулча ибора бўлиб, “*етти уруғ*”, яъни “*долоо*” мўғулча “*етти*” маъносини англатади. Демак, дўланларни етти уруғ бирлашувидан келиб чиққан аҳоли, этнографик гуруҳ деб хулоса қилиш мумкин. Чорвачилик ва деҳқончилик уларнинг асосий машғулотли бўлган. Уларнинг авлодлари Шарқий Туркистоннинг Оқсу, Кошғар, Ёркент атрофларида яшаган. Ғулжа, Қўбуксар, Кошғар, Янгишаар, Авот шаҳарлари атрофида “Дўлан” номи билан аталувчи қишлоқлар бор.

Қўқон хони Умархон (1809-22) фармони билан 1814-15 йиллар оралиғида Шаҳрихон бунёд этилади. Янги кентнинг Қўқон, Марғилон, Андижон каби шаҳарлар билан рақобатлаша оладиган марказга айланиши учун кўплаб хунараманду савдогарлар кўчириб келинади. Умархон фармони билан бу ерда савдо қилаётган хитой, ҳинд, турк ва рус савдогарлари бождан озод қилинган (*Насриддинов Қ. Шаҳрихоннинг бунёд этилиш тарихидан // Мозийдан садо. 4-сон, 2005. 36-бет*). Ўзаро савдо-маданий муносабатлар мустаҳкам бўлган бир пайтда Кошғар ўлкасидан доимий савдо ишлари билан уйғур савдогарлари келиб турган ва бу ерлар ҳақида етарли маълумотга эга бўлган. Ахборотчиларнинг таъкидлашича, бундан бир юз эллик-икки юз йиллар аввал Кошғар вилояти Оқти-чоршанби туманидан бир неча дўланлик оила деҳқончилик қилиш учун ер излаб Фарғона водийсига келади. Улар Шаҳрихон туманининг шимолидаги Оқработ тепалиғи атрофидаги бўш ерларни ўзлаштириб, янги ариқлар очиб ўрнашади. Қишлоқ кексаларининг таъкидлашича, бу ерларга биринчи бўлиб Кошғардан кўчиб келган одамнинг исми Дўлан бўлгани учун қишлоқ шундай аталган. Ҳозир Дўлан қишлоғида еттита – Тумор, Мамаюсуфчек, Қўштепа, Гулқишлоқ, Бешмаҳалла, Шайтонқишлоқ, Ёмонсарой номли маҳалла бор. Илк кўчиб келганлар қишлоқни обод қилиш мақсадида

Оқшоҳ ариғини қазиган. Бу ерларга Кошғардан яна ўнлаб дўланлик оила кўчиб келган.

Дўлан қишлоғи аҳолиси миллий анъана, маросим, удумлари билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ўзига хосликни фарзанд туғилиши, никоҳ ва таъзия-мотам маросимларидаги этник анъаналарнинг ранг-баранг, қизиқарлилигида кўриш мумкин. Масалан, дўланликлар туғилган чақалоқ уч кунлик бўлганда “Беш оқшом” ташкил қилиб, барча қариндошларига зиёфат беради. Чақалоқ қирқ кунлик бўлганда ширин сувда чўмилтирилади. Гўдак биринчи қадамини қўйганда эса маҳалланинг ёш болалари иштирокида “чивик-чивик” қилинган. Уларга ўхшаб униб-ўссин дея дуолар қилинган.

Дўланликлар никоҳ тўй ва у билан боғлиқ маросимларда ҳам азалий одатларга риоя этишади. Тўйдаги “Дўлан машрапи”ни эслатувчи кеча (асосан ёшлар иштирокида шеър айтиш) дўланликлар анъаналари авлоддан авлодга ўтиб келаётганини кўрсатади. Машрапхонлик – уйғурларнинг қадимий, оммалашган кўнгилочар кечасидир. Унинг ўзига хос тартиб-удум ҳамда талаблари бўлиб, билимдонлик, топқирлик, ҳозиржавобликка асосланади. Унда миллий психология, нағма усуллари, тарбиявий аҳамиятга эга турли хил қизиқ ўйинлар яққол кўринади. Мазкур маросим кеч кузда бошланиб, баҳорга қадар давом этади, деҳқончилик ишлари тинган вақтларда кўпроқ ўтказилади. Унда маълум қишлоқ ёки маҳаллада яшовчи эркаклар иштирок этади. Маросим қадимда “Ўттиз ўғил” деб аталган. Ҳар бир худуднинг машрап кечалари турлича. Масалан: “дўлан машрапи”, “турпон-кум ул машрапи”, “қиёт машрап”, “майса машрап”, “тўй (майлис) машрап”. Баъзи машрапларда нағма-наво, ашула-рақс асос қилинса, бошқаларида латифа, ҳазил ашула, рақсларга урғу берилади. “Дўлан машрапи” комедия жанрига асосланган бўлиб, завқли томоша-ўйинлар кўрсатилади. Машрап ўйинларида мақол ва матал айтиш ҳам учрайди. Бунда мақолнинг мазмуни, ғоясига мос ҳолда сўз ўйини давом этади.

Мамлакатимизда яшаётган ҳар бир этнографик гуруҳ, уларнинг маданияти инсоният бойлиғи ҳисобланади. Зеро, биз билан бирга яшаб келаётган дўланликларнинг кийим-боши, таомлари, ҳўжалиғи ва турмуш тарзида, ҳатто тураржойларининг тузилишида азалий чорвадор-деҳқонларга хос руҳият сезилади. Умуман, субэтнослар этномаданиятини тадқиқ этиш бугуннинг долзарб масалаларидандир.

Гулнорахон ВАЛИХОНОВА,

*Андижон Қишлоқ ҳўжалик институти
мустақил тадқиқотчиси*

Xazon etilgan umrlar

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг шўро даврида қатагон қилинган кўплаб юртдошларимиз тақдирига оид янги маълумотлар юзага чиқди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов "Юксак маънавият – енгилмас куч" асарида таъкидлаганидек, "совет давридаги оммавий қатагонлар пайтида зулм ва зўравонлик қурбони бўлган, истиқлол йўлида жон фидо этган аждодларимизнинг хурмати ва хотирасини жойига қўйиш, уларни эл-юрт овозлиги йўлидаги ишлари, қолдирган меросини излаш ва ўрганиш" истиқлол туфайли замон талаблари даражасида йўлга қўйилди.

Ўтмиш тузум замонидида қулоқ ва сургун қилинганларнинг машъум тарихи ҳали кенг ўрганилмаган мавзулардандир. Ўша кезларда аҳоли меҳнатидан текин фойдаланишга зўр берилган. Ўзбекистон шароитида қулоқ ва сургун қилинганлар асосан пахтачилик соҳасида меҳнат қилган. Сургундагиларнинг ишини ташкил қилиш Ички ишлар халқ комиссарлигининг доимий назоратида бўлган. СССР Халқ Комиссарлар Совети, ВКП(б) Марказий қўмитаси ва ВСПСнинг 1938 йил 28 декабрдаги "Меҳнат интизомини тартибга солиш ва ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида"ги қарорида белгиланган тадбирлар барча меҳнат посёлкаларида жорий қилинган, меҳнат интизомини бузганларни ишдан бўшатиш ва яшаб турган уйдан ҳайдаб чиқариш кўзда тутилган эди (*Трагедия среднеазиатского кишлака. Том II. Тошкент, "Шарқ", 2006. Стр. 250*). Меҳнат кўчиндисиди меҳнат интизомини иккинчи марта бузгудай бўлса, Ички ишлар халқ комиссарлиги томонидан меҳнат тузатиш колониялари ёки кам маош туланадиган ишларга жўнатишган. Ушбу қарорга мувофиқ, меҳнат посёлкаларидаги кўчиндилар ўзи яшаб турган жойдаги комендатура тартиб-қоидаларига сўзсиз итоат қилиши лозим эди.

Меҳнат кўчиндиларининг ишлаб чиқариш фаолиятига доир кўрсаткичлар йилдан-йилга ўзгариб борган. СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги меҳнат посёлкалари бўлими катта назоратчиси Карелиннинг 1939 йил 16 апрелда йўллаган маълумотномасига кўра, ўша йили Ўзбекистондаги 12 меҳнат посёлкасида 13775 нафар меҳнат кўчиндисиди бўлган, улардан 11993 нафари пахтачилик совхозларида, 620 нафари боғдорчилик, виночилик тизимида, 811 нафари қишлоқ хўжалик артелларида, 116 нафари сабзавот хўжаликларида меҳнат қилган. Қолган 235 киши турли хўжалик ташкилотларида иш билан машғул бўлган (*Шам-*

сутдинов Р. Қишлоқ фожиаи. Тошкент, "Шарқ", 2003. 479-бет).

СССР Олий Совети Президиумининг 1940 йил 26 июлда 7 кунлик иш ҳафтаси ва 8 соатлик иш кунига ўтиш тўғрисидаги фармони чиққач, ахвол баттар ёмонлашган. Фармонга кўра, ишчи ва хизматчиларнинг ўзбошимчалик билан корхона ва муассасалардан кетиб қолиши ман этилди. Шу боис посёлкаларда меҳнат интизоми янада кучли назорат қилина бошлади.

1941 йилнинг биринчи чорагида Ўзбекистонда 12078 киши меҳнат сургунида бўлиб, улардан 2345 нафари Далварзин, 1883 нафари Боёвут, 1410 нафари Ҳазорбоғ, 1115 нафари Норин ва бошқа ҳудудлардаги посёлкаларда меҳнат қилган.

Ҳар бир хўжаликда меҳнат кўчиндиларининг қатъий ҳисоби юритилган. Оғир шароитга чидай олмай сургундан қочганларни излаб топишни енгиллаштириш мақсадида комендатуралар бўйича ҳисобда турган барча меҳнат кўчиндиларининг фото суратлари олинган.

Уруш даврида меҳнат посёлкаларида тартиб-интизом янада кучайтирилган. Махсус панжара-тўсиқлар ўрнатилиб, қочишга мойиллиги бўлган шахслар ўртасида оператив-профилактик тадбирлар ўтказилган. Натижада 1942 йилнинг биринчи ярмида меҳнат кўчиндиларининг қочиш ҳоллари анча камайган, ушлаб келинганлар сони эса кўпайган. 1941 йилнинг биринчи ярмида қочиб кетган 85 нафар меҳнат кўчиндисининг 35 нафари ушлаб қолинган, иккинчи ярмида эса қочоқлар 61, ушлаб келинганлар 22 кишини ташкил этган. Аксар қочоқлар темир ва автомобиль йўлларида комендантлар ташкил этган тунги пистирмалар ёрдамида ушлаб қолинган. Қўлга олинганлар жиноий жавобгарликка тортилган. Масалан, 1942 йилнинг иккинчи чорагида 6 киши қамоққа олинган.

СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги ГУЛАГ махсус посёлкалар бўлими бошлиғи, подполковник Жировнинг 1943 йил апрелда Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссари ёрдамчиси полковник Моорга йўллаган 2540-сонли хатида республикадаги махсус посёлкаларда ишлар яхши йўлга қўйилгани, айниқса, қочоқларга қарши агентура кўнгилдагидек фаолият юритаётгани, бунинг натижасида қочоқлар сони камайгани қайд этилган. Шу билан бирга, 393 меҳнат кўчиндисиди ишлаб чиқариш нормасини бажара олмагани, хўжалик ташкилотлари мавжуд ишчи кучидан тўлиқ фойдаланмагани таъкидланган. Интизомни

бузаётганларни белгиланган тартибда қаттиқ жавобгарликка тортиш зарурлиги ўқтирилган. Ички ишлар халқ комиссарлигининг 1940 йил 14 июндаги кўрсатмасига биноан махсус кўчиндиларга алоқа хизмати, темир йўл ва сув транспорти, қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаш ман этилган. Аслида, мажбурий меҳнатнинг самараси ғоят кам бўлган. Масалан, пахтачиликда ҳосилдорлик 30-йиллар бошида "Дал-

варзин" совхозида 9, "Қовунчи" совхозида 7,2, "Савай" совхозида 3,5 центнерни ташкил қилган, холос. Лекин совет ҳукумати халқни қатағон қилиш ва зулм исканжасида ушлаб туришдан то йўқлик қаърига кетгунича воз кечмади.

Нойибжон ХУДОЁРОВ,
Андижон давлат университети
катта ўқитувчиси

Kitobat san'atining oltin asri

XIV–XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказлашган давлатнинг юзага келиши маданий ҳаётнинг жонланишига, жумладан, китобат санъати ривожига туртки бўлди. Хусусан, XIV аср охириларида Амир Темур салтанатида китобат санъати гуллаб яшнади. Ўша даврда Самарқандда ҳунарманд усталар жамоаси яшайдиган маҳаллалар, Кўйи наққашон каби кўчалар бўлган. Амир Темур кутубхонасининг кўп сонли мусаввирларига бағдодлик машҳур уста Абдулҳай бошчилик қилган. XIV аср мусаввирларининг таржimai ҳолини баён этган Дўст Муҳаммад "Хожа Абдулҳай вафотидан кейин ҳамма усталар унинг ишларига тақлид этарди", деб ёзади (*Дуст Муҳаммад. Трактат о каллиграфиях и художниках / Мастера искусства об искусстве. Т. I. Москва, 1965. Стр. 174*).

Тарихчи Қози Аҳмад Қумий "Ғулистони ҳунар" асарида ёзишича, Соҳибқирон моҳир хаттотларнинг бошини силаган. Машҳур хаттот Умар Ўқта Қуръони каримни майда хатда битиб, Амир Темурга ҳадя қилади, аммо Соҳибқирон унга "Сен Оллоҳ таолонинг сўзларини бундай майда ҳарфлар билан битишга қандай журъат этдинг?!" дея танбеҳ беради. Шундан сўнг хаттот Қуръони каримнинг бошқа нусхасини тайёрлаган, ундаги ҳар бир ҳарфнинг катталиги ярим газга (1 газ – 0,71 метр) тенг бўлган. Мусҳаф тайёр бўлгач, хаттот уни катта аравага ортиб Амир Темур ҳузурига олиб боради. Соҳибқирон аъёнлари билан пешвоз чиқиб кутиб олади ва Умар Ўқтага муносиб ҳадялар тўхфа этади (*Қазӣ Аҳмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. М., Л., "Искусство", 1947. Стр. 71*).

Муаррих Ибн Арабшоҳ ҳам Амир Темур саройидаги маданий муҳит тўғрисида қимматли маълумотларни келтиради. Унинг ёзишича, Амир Темурнинг девони муншийси, сирлар котиби мавлоно Шамсиддин замона қозиси, ўз даври фозили

бўлган. Соҳибқирон вафотидан кейин у бу ишдан ўзини четга олиб, "Менинг қийматимни биладиган одам дунёдан ўтди, энди бошқалар хизматида ўз ҳурматимни кетказмайман", дейди (*Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. 2-китоб. Тошкент, "Меҳнат", 1992. 82-83-бетлар*). Муаррих Амир Темур даврининг энг моҳир хаттотлари сифатида Ибн Бандгир, Абдулқодир, Тожуддин Салмоний кабиларни санаб ўтади. Дарвоқе, ўша замоннинг атоқли хаттоти Хожа Мирали Табризий насх ва таълиқ асосида янги настаълиқ ёзувини ихтиро этди. Бу ёзув "хатлар келинчаги" деб аталиб, асрлар давомида кенг қўлланилди.

Амир Темурдан сўнг ягона давлатнинг парчаланиши минтақадаги маданий ҳаётга ўз таъсирини ўтказмай қолмади, бироқ темурий ҳукмдор ва шахзодаларнинг илм-фан, маданият ва санъатга ҳомийлиги кейин ҳам давом этди. Хусусан, бу даврда Шероз (Шохруҳ Мирзо ва унинг ўғиллари даврида), Хирот (Ғиёсиддин Бойсункур, Султон Ҳусайн Бойқаро даврида) Яқин ва Ўрта Шарқнинг сиёсий, маданий маркази сифатида танилди, бу шаҳарларда темурийлар даври бадий қўлёзмаларининг гўзал намуналари яратилди.

Китобат санъати мактабини сақлаб қолиш мутахассисларни моддий рағбатлантириш билан бирга уларни қимматбаҳо ашёлар билан таъминлашни ҳам талаб этарди. Дастлабки даврларда қўлёзмалар хаттот томонидан кўчирилган, кейинроқ қоғозрез, лаввоҳ, музаҳҳиб, мусаввир, саҳҳоф каби мутахассислар ҳам иштирок этган. Бундан ташқари, зарҳалловчи, локловчи-пардозчи, чармдан нафис безак кесувчи, қоғоз, лок тайёрловчи ва бошқа усталар ҳам китоб тайёрлашга ҳисса қўшган.

Бадавлат тоифа орасида тарихий-қахрамонлик, лирик, фалсафий-ахлоқий мавзулардаги асарларга қизиқишнинг ортиши натижасида баёз,

девои ва фалсафий-ахлоқий китоблар кўпайди. Нисбатан ихчам настиълиқ хатининг кенг қўлланиши натижасида китоблар ҳажми ва ўлчамлари кичраиб, янги безак усуллари пайдо бўлди, хусусан, нафис миниатюралар кенг тарқалди. Шарқда ислом аҳкомидан келиб чиқиб, китобни безатишда асосан ўсимликсимон, эпиграфик нақшлардан, ҳандасавий шакллардан фойдаланилган. Амир Темур ва темурийлар даври китобат санъатида эса ҳандасавий нақшлар иккинчи даражали саналиб, мураккаб шаклдаги мунаққаш ёзув, воқеабанд тасвир асосий безакка айланган.

Темурий ҳукмдор Шохрух Мирзо ярим аср давомида Ҳиротда истиқомат қилади. Мирзо Улуғбек бошқарувидаги Самарқанддан фарқли равишда, бу ерда аниқ фанларга эмас, кўпроқ ижтимоий фанларга, санъат, адабиёт ва тарихга катта эътибор қаратилади, китобат санъатининг Ҳирот услуби яратилиши йўлида илк қадамлар қўйилади. Унинг ўғли, китоб шинавандаси сифатида танилган Бойсунқур Мирзо Шарқ китобат санъати тараққиётида янги даврни бошлаб берган илмий мусассаса ва кутубхонага асос солади. Шаҳзоданинг ўзи моҳир хаттот ва мусаввир бўлган, турк, араб, форс тилларида шеърлар ҳам битган. Отасининг қўллаб-қувватлаши билан Ҳиротда кутубхона ташкил этиб, салтанатнинг турли чеккаларидан келган китобат санъати усталари бошини қовуштирган. Шу боис усталарнинг аксари Бойсунқурий каттаси билан ижод қилган. Кутубхонанинг бош хаттоти Камолиддин Жаъфар Али Бойсунқурий Табризий вақти-вақти билан шаҳзодага усталар фаолияти бўйича ёзма ахборот бериб турган. Улардан бири 1427 йилда ёзилган бўлиб, айти пайтда Туркиядаги Тўпқопи саройида сақланади. Хужжатда кутубхонада фаолият юритган китобат санъати усталаридан йигирма бештасининг номи келтирилган.

Ўша даврда темурийлар давлати ва Хитой ўртасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган, натижада нафақат сиёсий, балки маданий алоқа-

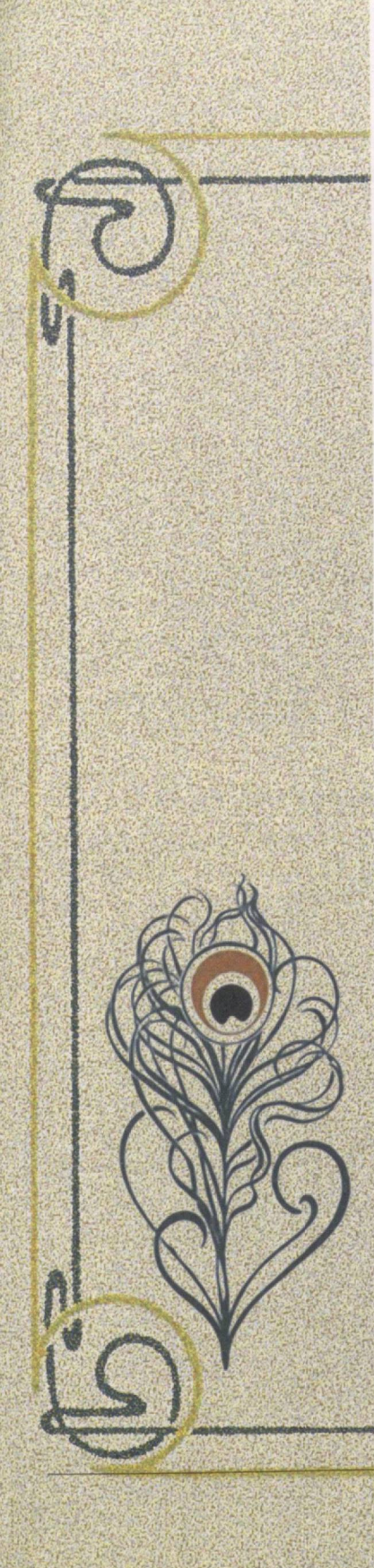
лар учун имкониятлар яратилган. Ушбу дипломатик алоқаларда Ҳирот китобат санъати усталари ҳам иштирок этган. Чин давлати элчилари 1409–1419-йилларда Ҳиротга тўрт марта келиб кетади. Бу ҳол Ҳирот усталари фаолиятига таъсир этиб, улар ижодида Узоқ Шарққа хос унсурлар пайдо бўлади.

1447 йил Шохрух вафот этгач, Мирзо Улуғбек Ҳирот усталарининг бир қисмини Самарқандга олиб кетади. Бироқ 1449 йилда унинг ўлиmidан сўнг устахона иши барҳам топади.

Темурийлар китобат санъати Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро ва унинг вазири Алишер Навоий даврида равнақ топди. Хуросон, айтиқса, Ҳирот олиму фозиллар, аҳли қалам ўчоғи сифатида донг таратди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз хотираларида “Султон Ҳусайн Мирзо даври ажиб даврдир”, деб ёзгани бежиз эмас. Ҳиротда ўз даврининг бой кутубхоналари ташкил этилган. Масалан, мавлоно Ҳожи Муҳаммад нақош аввал Ҳусайн Бойқаро, сўнг 1499 йилгача Алишер Навоий кутубхонасини бошқарган. Ёки Ўрта асрларнинг буюк санъаткори Камолиддин Беҳзод дастлаб Ҳусайн Бойқаро, кейинчалик Табризда шоҳ Исмоил I сарой кутубхонасини идора этган (Юсупова Д. *Жизнь и труды Хондамира. Тошкент, “Фан”, 2006. Стр. 157*).

Ҳусайн Бойқаро даврида нашъу намо топган Ҳирот китобат мактаби 1507 йилда шаҳар шайбонийлар қўлига ўтгач инқирозга учради. Усталарнинг бир қисми Яқин Шарқнинг турли ҳудудларига бош олиб кетди. Шу тариқа темурийлар китобат санъати анъаналари қўшни давлатларга ҳам ёйилди. Амир Темур ва темурийлар даврида битилган нодир қўлёзмалар бугунги кунда дунёнинг кўплаб маънавият хазиналарида сақланади. Улар китобат санъатининг олтин асридан, уста-хунарамандларнинг юксак маҳоратидан нақл этади.

Матлуба РАҲМОНҚУЛОВА,
тадқиқотчи

SUMMARY

Interview with philosopher Shahnoza Qahharova. pp. 4-15.

Can philosophy make us happy? Some people don't believe that philosophers are happier than others. According to Mrs Qahharova, to attain happiness we should clarify what is happiness. Many people don't know what is essential for human life. We are very ambitious; we want more than what we can have. Harnessing our wishes, eliminating immoderate, excessive desires is a vital step in the way of happiness. Furthermore, in the interview, it is discussed the issues of translating philosophical works into Uzbek from foreign languages, problems of teaching philosophy in universities.

Tulqin Alimardon. Fate of Individuals is Destiny of Nation. pp. 20-26.

The article examines a history of our national intelligentsia in the last century and shows the place of intellectuals in a society. It points their three essential roles: Firstly, they are carriers of ideas. Without values, ideas and mutual interests uniting individuals into whole human society, nations cannot survive. Intellectuals play a pivotal role in carrying and communicating national values from generation to generation. But inheritance of certain values and ideas from predecessors are not sufficient for a nation to keep its existence. Secondly, they are generators of new ideas and values. Every nation ought to develop and adapt itself to changing environment. Intellectuals, by generating new ideas, provide it with a secure place among other nations. Thirdly, they are important communicators

between citizens and government. They set an agenda, turn government's attention to social problems, and inform people, etc. Prosecution and persecution of influential members of our national intelligentsia created an intellectual vacuum within our society that we are obliged to fill in.

Nabi Jaloliddin. War and Peace. pp. 27-31.

The author, who participated in the Soviet war in Afghanistan, shares his feelings he experienced in the war. War is a hunting of man, man hunts man like beast. It changes fighters' human feelings, and dampens compassion and sympathy to other human beings. Life loses its value, killing and being killed reduces to petty game. Peace and war – which one is more natural? War exposes our skillfully hidden bestial and cruel nature. But what can we say about peace? Is it imposed to humans? Why we so fond of fighting and killing? You will read Afghan war witness' answers to these questions in the article.

Bakhtiyor Nazarov. Fitrat and Bunin. pp. 64-71.

We used to study XX century Uzbek literature's role and place in the world literature through narrow and distorted prism of Marxist ideology. We tried to show the influence of Russian literature on our writers and poets. This biased approach hindered the impartial literary studies, especially, if they were about Uzbek literature. It's doubtless that Uzbek writers are not only influenced by Russian writers, but made a remarkable contribution to the world literature. The author by analyzing Uzbek writer and poet Fitrat's "In front of Timur" and Ivan Bunin's "Song about Timur" and comparing them, tries to demonstrate Fitrat's influence on Bunin.

Жамол УСМОНОВ. “Туш” туркумидан

Хр 9969

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

ТАФАККУР 4/2015

ISSN 2010-6491

9 772010 649005